

บทที่ ๔

วิปัสสนาภูมิ

การเจริญวิปัสสนากาวนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนา หรือภูมิแห่งปัญญา ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติ การเมื่อเราต้องการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จลงได้ จะต้องมีความตั้งใจหรืออุปรณ์ในการทำงานนั้น ๆ เมื่อก้าวถึงวิปัสสนาก็ต้องใช้วิปัสสนาภูมิมาเป็นอุปรณ์ในการปฏิบัติ จึงจะเกิดเป็นวิปัสสนาญาณขึ้นได้

คำว่า วิปัสสนาภูมิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิปัสสนา เอตถ ฌเมสสุ ภวติ อิติ ตสฺมา เต ฌมา ภูมิ. วิปัสสนาย ภูมิ วิปัสสนาภูมิ. วิปัสสนามีอยู่ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ภูมิ หรือ ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าภูมิ เพราะว่า เป็นที่มีอยู่แห่งวิปัสสนา . ภูมิแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า วิปัสสนาภูมิ^๑

วิปัสสนาภูมิ หมายถึง พื้นที่กระทำวิปัสสนา หรืออารมณ์ของวิปัสสนา ในการเจริญวิปัสสนานั้น ต้องกำหนดรู้ที่อยู่วิปัสสนาภูมิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มีความจริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน คือ เป็นปรมัตถ์ธรรม

๔.๑ อารมณ์วิปัสสนากาวนา

อารมณ์ในการเจริญวิปัสสนากาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^๒ การปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร มี ข้าวเจ้า ข้าวเหนียว เป็นต้น ต้องอาศัยพื้นที่มีน้ำเป็นต้น เป็นที่เพาะปลูกฉนั้นใด แม้วิปัสสนานี้ก็ต้องอาศัย ภูมิพื้นที่ปลูกฉนั้นเหมือนกัน ภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญงอกงามขึ้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ

มีอรรถวิเคราะห์ว่า วิปัสสนา เอตถ ฌเมสสุ ภวติ อิติ ตสฺมา เต ฌมา ภูมิ. วิปัสสนาย ภูมิ วิปัสสนาภูมิ. วิปัสสนามีอยู่ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ภูมิ (หรือ ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าภูมิ เพราะว่า เป็นที่มีอยู่แห่งวิปัสสนา). ภูมิแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า วิปัสสนาภูมิ^๓

ภูมิ คือ เขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น โดยพิสดารจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ชั้นที่ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^๔ วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาที่เห็นแจ้งนี้ จะเกิดนอกจากเขตแดนหรือภูมิทั้ง ๖ นี้ไม่ได้ เหตุนี้ ธรรมทั้ง ๖ หมวด เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ กล่าวโดยย่อ ธรรมทั้ง ๖ หมวดนี้ ย่อลงเป็นรูปและนามเท่านั้น

^๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๑๓๖.

^๒ ดูรายละเอียดใน อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๗๘๗.

^๓ ฉนฺน?สตตม ฉนฺน?มนวมปฺริจเฉทปฺกรณาวสานตลโยชนา อายสมตฺตา นฺรินตเรณเทวสฺรินทาวาสวาสินา อายสมตฺตา คตฺตฺวาณน ปทฺมวนารามวาสินา อายสมตฺตา จ ถาวเรณ สมฺพุทฺธวสฺสารามวาสินา โสธิตา, อภิธมฺมตฺถวิภาวีนี ยยา ปญฺจิกา นาม อตฺถโยชนา (ตติโย ภาโค), ข้อ ๑๑๑ หน้า ๒๔๗.

^๔ ดูรายละเอียดใน อ้างแล้ว.

การเจริญวิปัสสนาต้องรับรู้ปรมาตม์เป็นอารมณ์ เพราะเป็นการรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนา ถ้าหากไม่รู้ปรมาตม์อย่างถูกต้องและแจ่มแจ้งแล้ว ก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้ เพราะอารมณ์ของวิปัสสนา ตั้งแต่พลวอุทยัพพญาณเป็นต้นไปเป็นปรมาตม์อารมณ์ล้วนๆ คือ นามปรมาตม์ และรูปปรมาตม์ที่เป็นโลกียธรรม จิตและเจตสิกจัดเป็นนามปรมาตม์ รูปจัดเป็นรูปปรมาตม์

เหตุที่ไม่กำหนดรู้โลกุตตรธรรม (นิพพาน) เป็นอารมณ์ เพราะมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา ส่วนนิพพานไม่มีประโยชน์ในการกำหนดรู้^๕

การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนา หรือสภาวะธรรม ๖^๖ กอง หรือภูมิแห่งปัญญา หรือวิปัสสนาภูมิ ๖^๗ เป็นปรมาตม์อารมณ์ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^๘ และขั้นสุดท้ายมีนิพพานเป็นอารมณ์^๙

ชั้น อายุตนะ ธาตุ	โอฬาริกรูป (รูปหยาบ) ๑๒										๑๖	เจตสิก ๕๒			๑	วิญญาน (จิต) ๘๙					
	จักขุสลาทรูป ๑	โสตสลาทรูป ๑	ฆานสลาทรูป ๑	ชีวนสลาทรูป ๑	กายสลาทรูป ๑	วัณณรูป ๑	สีทรูป ๑	คันธรูป ๑	รสรูป ๑	โผฐัพพรูป ๓	สุขรูป ๑๖	เวทนาเจตสิก ๑	สัญญาเจตสิก ๑	เจตสิกที่เหลือ ๕๐	นิพพาน ๑	จักขุวิญญาน ๒	โสตวิญญาน ๒	ฆานวิญญาน ๒	ชีวนวิญญาน ๒	กายวิญญาน ๒	ปีฎฆา. ๑ , สัมปฏิจ. ๒
ชั้น ๕	รูปชั้น										เวทนาชั้น	สัญญาชั้น	สังขารชั้น	ชั้นอริยมัคคี	วิญญานชั้น						
อายุตนะ ๑๒	จักขุอายตนะ	โสตอายตนะ	ฆานอายตนะ	ชีวนอายตนะ	กายอายตนะ	รูปอายตนะ	สีทอายตนะ	คันธอายตนะ	รสอายตนะ	โผฐัพพายตนะ	อัมมายตนะ			มนายตนะ							
ธาตุ ๑๘	จักขุธาตุ	โสตธาตุ	ฆานธาตุ	ชีวนธาตุ	กายธาตุ	รูปธาตุ	สีทธาตุ	คันธธาตุ	รสธาตุ	โผฐัพพธาตุ	อัมมธาตุ			จักขุวิญญานธาตุ	โสตวิญญานธาตุ	ฆานวิญญานธาตุ	ชีวนวิญญานธาตุ	กายวิญญานธาตุ	มโนธาตุ	มโนวิญญานธาตุ	

^๕ ที.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๐.

^๖ ชุ.จริยา.อ.(บาลี)๓๖๗ , อง.ปณจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖ , วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๘๒

^๗ สมเด็จพระพุทธจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), วิสุทฺธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒๐.

^๘ ดูรายละเอียด วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๒

^๙ ดูรายละเอียด ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๙/๒๙, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๓๕๔ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๒/๒๐๒/๒๒๒ ชุ.อุ.อ.(บาลี) ๓๔ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๒/๓๒ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๔/๓๓

สภาวะธรรม ๖ กองนี้ ก็คือปรมัตถธรรม ๔ ที่มีอยู่จริง บางที่ท่านก็เรียกว่ารูปธรรมและนามธรรม คือ สามารถสังเคราะห์ปรมัตถธรรม ๔ ลงเป็น ๒ ประเภทได้ คือ จิต, เจตสิก, นิพพาน จัดเป็นนามธรรม ส่วนรูป จัดเป็นรูปธรรม เพราะฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่าทุกสิ่งในโลกนี้ทั้งที่เป็นรูปธรรมคือรูปขันธ์ และสิ่งที่เป็นนามธรรมคือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์แล้วก็ไม่มีความใดที่จะอยู่นอกเหนือไปจากปรมัตถธรรม ทั้ง ๔ ประการนี้ เราสามารถสังเคราะห์ขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นที่รวมตัวเกิดขึ้นของสิ่งทั้งปวงนั้นลงในปรมัตถธรรม ๓ ได้ คือ วิญญาณขันธ์ จัดเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าจิต เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์จัดเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าเจตสิก รูปขันธ์จัดอยู่ในสภาวะธรรมที่เรียกว่ารูป ส่วนพระนิพพานเป็นนามธรรมและเป็นอสังขตธรรมด้วย

๔.๑.๑ อารมณฺ์ปรมัตถ์

ก. ความหมายของอารมณฺ์

คำว่า “อารมณฺ์” มาจากศัพท์บาลีว่า อารมณฺ์ (อา+รมฺ รฺมเน+ยุ แปลง ยุ เป็น อน, แปลง น เป็น ณ ซ้อน ม)^{๑๐} วิเคราะห์รูปศัพท์ว่า อาคนตฺวา จิตฺตเจตสิกฺกา รฺมนติ เอตฺสฺสูติ อารมณฺณานิ รูปขันธ์ เป็นต้น เป็นที่จิตและเจตสิกมายินดี จึงชื่อว่า อารมณฺ์

อารมณฺ์ (อารมณฺ์ อา บทหน้า รฺม ชาติ ในความหมายว่า ยินดี ยุ ปัจจัย ซ้อน ม แปลง ยุ เป็น อน น เป็น ณ)^{๑๑} หมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวจิต (อาลมพ อาลมพน โคจร วิสย) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาคนตฺวา อา ภูโสวา จิตฺตเจตสิกฺกา รฺมนติ เอตฺตฺวาติ อารมณฺ์ ธรรมชาติเป็นที่ยินดีแห่งจิตและเจตสิก

อารมณฺ์ หมายความว่า เป็นที่ยินดี เปรียบดังสวนดอกไม้เป็นที่ยินดีของคนทั้งหลายฉะนั้น อารมณฺ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้น ย่อมเป็นที่ยินดีของจิตและเจตสิกฉะนั้น มีศัพท์วิเคราะห์ว่า

อา อภิมุขํ รฺมนติ เอตฺตฺวาติ อารมณฺ์ (อา+ปุพฺพ+รฺม ชาติ+ยุ ปัจจัย) จิตและเจตสิกทั้งหลาย มา ยินดีพร้อมหน้ากันในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า อารมณฺ์ ได้แก่ อารมณฺ์ ๖

อารมณฺ์นี้เรียกว่า อาลัมพะณะ ก็ได้ มีความหมายว่า เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทั้งหลาย เหมือนคนแก่ที่ทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงตัวลุกขึ้นและเดินไปได้ ฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมีอารมณฺ์เป็นเครื่องอาศัยยึดเพื่อเกิดขึ้นติดต่อกัน ฉะนั้น ดังที่ท่านแสดงว่า จิตฺตเจตสิกฺเกหิ อาลมพตีติ อาลมพนฺ์ แปลว่า ธรรมชาติอันจิตและเจตสิกยึดเหนี่ยว ฉะนั้นจึงชื่อว่า อาลัมพะณะ ได้แก่อารมณฺ์ ๖^{๑๒}

รูปนามที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า อารมณฺ์ของวิปัสสนาภาวนาบาง วิปัสสนาภูมิบ้าง^{๑๓} ในการปลุกข้าว ต้องอาศัยพื้นที่ทำนาเป็นที่เพาะปลูกฉนั้น วิปัสสนาภาวนาก็ต้องอาศัยภูมิพื้นที่เพาะปลูกฉนั้น หมายถึงเขตแดนหรือพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น

^{๑๐} พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, หน้า ๑๕๑.

^{๑๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๐๒.

^{๑๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๔), หน้า ๓๓.

^{๑๓} พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๘๗.

ข. ความหมายของปรมาตม์

ปรมาตม์ แยกออกเป็น ๒ บท คือ ปรม + อตถ

ปรม = ป็นธรรมอันประเสริฐ คือไม่มีการผดแปลงผันแปรอย่างใด หรือเป็นธรรมที่เป็นประธานในอตถบัญญัติ และนามบัญญัติทั้งปวง

อตถ = เป็นเนื้อความ คือ สภาพของรูปนามที่เป็นองค์ธรรมนั่นเอง

เมื่อรวมความทั้งสองบทนี้แล้ว คือ สภาพของนาม-รูปที่เป็นองค์ธรรมอันประเสริฐ ไม่มีการผดแปลงผันแปรอย่างใด และเป็นธรรมที่เป็นประธานในอตถบัญญัติและนามบัญญัติ^{๑๔}

คัมภีร์อรรถกถาว่า ปรโม อุตตโม อตตปจจกโข อตถโถ ปรมตถโถ. สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง รู้ได้ด้วยตนเอง ชื่อว่า ปรมาตม์^{๑๕}

ปรมาตม์ แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง, เนื้อความอย่างยิ่ง, เนื้อความอันสูงสุด^{๑๖} คัมภีร์อภิมมัตถวิภาวีนีกกล่าวว่า ปรโม อุตตโม อวิปริโต อตถโถ ปรมตถโถ. “สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง ไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า ปรมาตม์”

โดยปกติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงซึ่งผดจากสภาวะธรรมย่อมไม่ประเสริฐ แต่สิ่งที่มีอยู่จริงไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตนย่อมเป็นสภาพประเสริฐ ดังนั้น สภาวะธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน อันมีจริงไม่เปลี่ยนแปลง จึงชื่อว่า ปรมาตม์ หรือปรมาตถธรรม โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า ปรโม อุตตโม อตตปจจกโข อตถโถ ปรมตถโถ. ว่าสภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง รู้ได้ด้วยตนเอง ชื่อว่า ปรมาตม์^{๑๗}

ปรมาตม์ คือเนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้^{๑๘} ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ๆ มีลักษณะปรากฏให้รู้ได้ พิสูจน์ได้ ดำรงลักษณะของตนไว้ไม่เปลี่ยนแปลง อยู่เหนือบัญญัติทั้งปวง เพราะมีอยู่จริง เป็นธรรมชาติ เครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นอัมมฐิติ เครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธรรมนิยาม กำหนดหมายของธรรม อันเป็นสิ่งที่ไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ ไม่มีใครแต่งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น เกิดมีขึ้นเองโดยเหตุโดยปัจจัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของ

อารมณ์และวิปัสสนาภูมินั้น คือ สิ่งเดียวกัน หมายถึง รูปและนามที่เป็นเครื่องยึดหน่วงจิต เพื่อให้ผู้ปฏิบัตินั้นรู้เท่าทันจิต รู้ปัจจุบันธรรม ในช่วงเริ่มต้นคำบริกรรมจะทำให้รับรู้บัญญัติเป็นอารมณ์ซึ่งจะช่วยให้อึดจอต้ออารมณ์มากขึ้นในเบื้องต้น กระทั่งสามารถหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริง เข้าถึงปัญญาภูมิตามสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นผู้ปฏิบัติจึงเห็น และตามรู้สภาวะธรรมได้ชัดเจนและง่ายขึ้น

การกำหนดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นรูปกับนาม โดยความเป็นปรมาตถสัจจะ แม้อรรถกถาของคัมภีร์

^{๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ วจนา, **ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ครั้งที่ ๖ (มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ จัดพิมพ์ ๒๕๓๐), หน้า ๔.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๑๑๙.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช,ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุดคำจำกัดความ**, ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง ๒๕๔๘), หน้า ๕๑๓.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, หน้า ๑๑๙.

^{๑๘} พระอนุรุทธาจารย์ และพระญาณชเถระ (แลตติสยาตอ), **อภิมมัตถสังคหะ และปรมาตถทีปนี**, แปลโดยพระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวัน กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๖.

กถาวัตถุ กล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า สัจจิกัณฐะ และปรมัตถ์ ๕๗ ประการ ซึ่งสรุปได้ในธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือย่อได้ในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนาม ว่า สัจจิกัณฐะ มายามรียจิวาทย โวย อภูตากรน อคคเหตุโพ ภูตโต. ปรมตโตติ อนุสสวาทิวเสน อคคเหตุโพ อุตตมตโต.^{๑๙} อตตโน ปน ภูตตาย เอว สัจจิกัณฐ. อตตปัจจกขตาย จ ปรมตถ. ตั สนธายาท.^{๒๐}

สภาวะที่ไม่ควรยึดถือโดยอาการที่ไม่จริง เหมือนมายากลและพยับแดดเป็นต้น ชื่อว่า สัจจิกัณฐะ (สภาวะที่มีจริง) สภาวะสูงสุด ที่ไม่ควรยึดถือโดยเป็นสิ่งที่ยังต่อมา ชื่อว่า ปรมัตถ์ อนึ่ง ชื่อว่า สัจจิกัณฐะ เพราะปรากฏจริงแก่ตนเอง และชื่อว่า ปรมัตถ์ เพราะประจักษ์แก่ตน พระผู้มีพระภาคตรัสค้ำไว้โดย

หมายถึงธรรมเหล่านั้น (ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ รวมเป็นปรมัตถ์ ๕๗ ประการ)

อธิบายว่า นักมายากลสามารถแสดงอิฐ กระจก หรือก้อนหินให้เป็นเงินทอง คนดูก็สำคัญว่าเป็นจริง แต่เงินทองเหล่านั้นไม่มีจริง กวางที่ทาน้ำดื่มในฤดูร้อนเห็นพยับแดดแล้วคิดว่าเป็นน้ำ แต่น้ำนั้นไม่มีจริง ในทำนองเดียวกัน สิ่งบัญญัติมีรูปร่างสัณฐานตามที่สมมติกันในโลกว่าเป็นบุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ ก็ไม่มีอยู่จริง เพราะไม่เป็นสิ่งประชุมกันของรูปนาม มีเพียงรูปนามเท่านั้นที่เป็นสภาวะมีอยู่จริง เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย จึงชื่อว่า สัจจิกัณฐะ หรือปรมัตถ์^{๒๑}

๔.๑.๒ รูปปรมัตถ์

ความหมายตามศัพท์

ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก รูป + อ ปัจจัย + อ + ลี

รูป ธาตุ ลงในความ เสมอ-วอดวาย-กำเริบ-เปียดเบียน-กระทบกระทั่ง^{๒๒}

ลง ณ ปัจจัย นามกิตก ด้วยสูตรว่าสพฺพโต ญฺตุวาวี วา.^{๒๓}

ที่หะ อฺ เป็น อุ ด้วยสูตรว่ากวจิ ธาตุตืออาทินา ทีโฆ^{๒๔}

อ การันต์ ลง ลี ในนปุง. ลี เป็น อ ด้วยสูตรว่าลี.^{๒๕}

ตามวัจนะบาลี คำว่า รูป อธิบาย ว่า

- รูปเปติ ปกาเสติ อตตโน สภาวนติ รูปิ สิ่งที่ประกาศสภาพของตน

- รูปปติ วิการมาปชชตีติ รูปิ สิ่งที่ต้องเสื่อมไป^{๒๖}

- สัตถุนหาทิวโรธิปัจจเยหิ รูปปตีติ รูปิ ธรรมชาติที่สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ มีความ

^{๑๙} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๙.

^{๒๐} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๐.

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ). วิปัสสนานัยเล่ม ๑, หน้า ๑๒๐.

^{๒๒} พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ รจนา, พระราชปริยัติโมลี และคณะ แปล, ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ,

คาถา ๓๒๓, หน้า ๓๕๖.

^{๒๓} กจ. ๕๒๗.

^{๒๔} พระพุทธปियมหาเถระ รจนา, ปทรูปสิทธิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔๑๙, โมค. ๕/๑๔๙.

^{๒๕} กจ. ๒๑๙.

^{๒๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙,ราชบัณฑิต)รวบรวมแปล, ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๘๙.

เย็นความร้อน เป็นต้น ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฐมฐนธัมมชรูป ปฐมฐนธัมมชรูป จิตตชรูป^{๒๗}

- รูปนติ วุจจติ. เกณ รูปนติ? สีเตนปี รูปนติ, อุณฺเหนปี รูปนติ, ชิมฺจฉายปี รูปนติ, ปีปา สายปี รูปนติ, ทสมฺกสวาตตปสิริสพสมฺพเสณปี รูปนติ. ที่เรียกว่ารูป เพราะสลายไป สลายไปเพราะ หนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระจายบ้าง เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน บ้าง เพราะสลายไป จึงเรียกว่า ‘รูป’^{๒๘}

ความหมายตามอรรถนัย

รูป (รูป ปกาสเน+อ)รูป. วิเคราะห์ศัพท์ว่า รูปยติ ปกาสติ อตตโน สภาวนติ รูปิ รูปที่ ประกาศสภาพของตน ชื่อว่า รูปะ. (รูป รูป+เน+อ, ที่ข อุ เป็นอุ).

รูป มีความหมายว่า กุบณิ ความกำเริบ, ฆฏฺฏณิ การเสียดสี, ปีฬนุ ความบีบคั้น. ดังที่พระ พุทธองค์ตรัสว่า รูปปฐติ โข ภิกขเว ตสฺมา รูปนติ วุจจติ. เกณ รูปนติ. สีเตนปี รูปนติ, อุณฺเหนปี รูปนติ, ชิมฺจฉายปี รูปนติ, ปีปาสายปี รูปนติ, ทสมฺกสวาตตปสิริสพสมฺพเสณปี รูปนติ

ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น คำว่า สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปท่านเรียกว่ารูป เปลี่ยนแปลงเพราะ อะไร เปลี่ยนแปลงไปเพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะความหิวกระจายบ้าง เพราะสัตว์ เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกัดต่อยบ้าง รูปิ อนิจฺจํ รูปิไม่เที่ยง

- ในมัชฌิมนิกาย อุปปริตฺตคณฺฐกํ ว่า สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง สิ่งที่เป็น รูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน ได้แก่ ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูตหรือธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ เรียกว่า ‘รูป’^{๒๙}

- ในวิภังคสูตรและในสูตรต้นติกทุกนิกเขปะ นามรูปทฺทกะ และ ในอภิธมฺมตถวิภาวิณี ว่า “มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ รวมเรียกว่า รูป”^{๓๐}

- ในปฏิสัมภิตามรรค รูปกาย รวมลมหายใจเข้าหายใจออก นิमितและสิ่งที่มีเนื่องกันซึ่งเรียกว่า กายสังขาร ไว้ด้วย^{๓๑}

- ในปัจจุสมฺมุทปาท กล่าว “รูป” ไว้หลายนัย คือ “ความแรกเกิดแห่งจักขายตนะ ... กายายตนะ รูปที่เกิดแต่จิต ที่มีจิตเป็นเหตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีโนวิญญูณธาตุอาศัยเป็นไป มหาภูตรูป ๔ และรูปที่มีโนวิญญูณธาตุอาศัยเป็นไป นี้เรียกว่า รูป”^{๓๒}

- ในอภิธมฺมตถวิภาวิณี ว่า รูปนติ สีตาทิหิ วิการมาปชฺชติ รูปิ ยํ ธรรมชาตํ ๓ อยฺนติ เอตถาติ อาโย เกสาทโย เอตถ สรีเร อยฺนติ ปวตฺตนติ ตสฺมา อิห สรีริ อาโย. กุจฺฉิตานํ เกสาทินํ อุปตฺติ เทโส กายโย รูปกาโย.

ธรรมชาตํโดยอมสลายไป คือยอมถึงความแปรผันไปด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีความเย็นเป็นต้น

^{๒๗} สัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจฺจสมฺมุทปาททีปนี** หลักสูตรมัชฌิมอภิธรรมิกโก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า๔๕.

^{๒๘} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๗๙/๗๑, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑.

^{๒๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๗/๗๔.

^{๓๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๑๖-๑๓๑๗/๓๓๐, อภิธมฺมตถวิภาวิณี (บาลี) ๒/ ๒๓๔.

^{๓๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/[๒๗๙]/๒๖๓-๒๖๕.

เหตุที่ธรรมชาตินั้นชื่อว่ารูป อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในรูปนั้น เหตุที่รูปนั้นชื่อว่าอายะ อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในสรีระนี้ เหตุที่สรีระนี้ชื่อว่าอายะ ประเทศที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่ง อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นอันน่าเกลียด ชื่อว่ารูปกาย กายคือรูปนั่นเองชื่อว่ารูปกาย^{๓๓}

คัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกายอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติโดยย่อแตกสลาย เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นจึงเรียกว่ารูป. รูปย่อแตกสลาย ไปเพราะเย็นบ้าง ย่อมแตกสลายไปเพราะร้อนบ้าง^{๓๔}

รูป มีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ มีหน้าที่กระจายไปจากจิต มีความเป็น อพยัคตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด

รูป เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกขณฺ) ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธปัจจัย ได้แก่ ความเย็น, ร้อน, หิว, กระทบ, ยุง, รื่น, เหลือบ, ไร, ลม, แดด เป็นต้น ดังมีวจนัตถะว่า

สีตุนหาทิวโรธปัจจัยเอหิ รูปปตฺติ รูป ธรรมชาติโดยย่อเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะวิโรธปัจจัย มีความเย็น ร้อน (อาการกาย ๓๒ ประการ)เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป^{๓๕}

อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายรูปนามไว้ดังนี้ คือรู้รูปนาม เช่น ขณะตาเห็น หูได้ยินเสียง ชันธ ๕ เกิดขึ้นแล้ว ชันธ ๕ นั้นแหละเป็นรูปกับนาม ตัวอย่างเวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูป ตาเป็นรูป เห็นนาฬิกางาม ๆ แล้วสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จ्ञานาฬิกาได้ว่างาม ความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้งามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญาณคือ จักขุวิญญาณ เป็นจิตดวงหนึ่งเกิดจากจักขุ ทวาร ตาเห็นรูปครั้งหนึ่งครบชันธ ๕ พอดี ย่อชันธ ๕ เป็น ๒ คือ รูปคงเป็นรูปตามเดิม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้ง ๔ ชันธนี้ ย่อลงเป็นหนึ่งเรียกว่านาม เมื่อย่อลงมาในแนวปฏิบัติ จึงเหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี้เป็นสัจธรรมแท้ไม่แปรผัน

รูปทั้งหมดนี้ ในที่ขนิกาย ปาฎิกวรรค จำแนกรูป มี ๓ ประเภท คือ

๑. รูปที่เห็นได้และกระทบได้ คือ รูปารมณฺ

๒. รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ คือ รูปหยาบ เพราะถูกสัมผัสเป็นรูปที่เป็นอายตนะภายในและภายนอก เว้นรูปารมณฺ

๓. รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ คือ ไม่ถูกโดยการสัมผัส รูป ๑๘ ที่เหลือ^{๓๖}

ในปรมัตถ์โชติกะแสดงลักษณะ ดังนี้

๑. รูปปนลกขณฺ การสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ

๒. วิภินทรสํ การแยกออกจากกันได้เป็นกิจ

๓. อพยากตปจฺจุปฺภูจฺจํ มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ ในปัญญาของบัญญัติทั้งหลาย

๔. วิญญานปทฺภูจฺจํ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้^{๓๗}

^{๓๓} อภิธัมมัตถวิภาวินี (บาลี) ๒/๔๑๑, ๒/๔๔๑.

^{๓๔} พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๓

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถ์โชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, (กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์ บจก.วี อินเตอร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^{๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๑๙๕, ที.ปา. ๓/๓๐๕/๑๙.

๔.๑.๓ นามปรมัตถ์

ความหมายตามศัพท์

ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก นม ธาตุ + อ ปัจจัย + อ + ลี

นม ธาตุ ลงในความนอบน้อม-น้อมลง, ทำเสียง-ร้อง^{๓๘}

ลง อ ปัจจัย นามกิตก์ ด้วยสูตรว่า สพุพโต ญวุตวาวิ วา.^{๓๙}

พฤทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า กวจิ ธาตุติอาทินา ทีโม^{๔๐}

อ การันต์ ลง ลี ในนปุง. ลี เป็น อี ด้วยสูตรว่า ลี.^{๔๑}

อารมณเณ นมตีติ นามิ ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณเณ ชื่อว่า นาม^{๔๒}

นาม (นม นมเน+อ) ชื่อ, นาม นมียเต อพกสเสเต อสมินติ นามิ ชื่อที่น้อมเอาวัตถุสิ่งของ มาไว้ในตน (โยงวัตถุมมา) ชื่อว่านามะ (วุทธิ อ เป็น อา).

นมตี นามยตีติ นามิ ชื่อที่น้อมเข้าไปหาวัตถุ (โยงไปหาวัตถุ) ชื่อว่านามะ (วุทธิ อ เป็น อา).

อวหย (อา+วห อวหเน+อ) ชื่อ นาม อวหยเตติ อวหโย นามที่ท่านเรียก ชื่อว่าอวหยะ (รัสส อา เป็ อ, อาเทศ เอ เป็น อย)

ความหมายตามอรรถนัย

นาม หมายถึง อรูปชั้น ๔ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น (๔) วิญญาณชั้น และนิพพาน^{๔๓} ส่วนจิต คือ จิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมดต่างโดยจิตมีกามาวจรกุศลจิต^{๔๔} สรุไปได้ว่า รูปรูปร่าง คือ อรูปชั้น และนามกาย คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

นาม ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น (เจตสิก ๕๒ ดวง)^{๔๕} และ วิญญาณชั้น (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง) คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ อารมณเณ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่านาม, อีกรายหนึ่ง ธรรมชาตินั้น ย่อมน้อมไปสู่อารมณเณ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม^{๔๖}

นาม มีการน้อมไปสู่อารมณเณเป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีการแยก ออกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด

นามกาย ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่า “นามกาย คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นาม นามกายและสิ่งที่เรียกว่า จิตตสังขาร นี้ชื่อว่านามกาย”^{๔๗} ส่วนใน วิภังคสูตรอรรถกถา

^{๓๗} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปปาททีปนี**, หน้า ๕๖.

^{๓๘} พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ รจนา, **พระราชปริยัติโมลี แปล, ธาตุวัตถสังคหปาฐนิสสยะ**, หน้า ๒๑๙.

^{๓๙} กจ. ๕๓๗.

^{๔๐} พระพุทธอัปปิยมมหาเถระ รจนา, **ปทรูปสิทธิ:** โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๓, หน้า ๔๑๙, โมค. ๕/๑๔๙.

^{๔๑} กจ. ๒๑๙.

^{๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๐.

^{๔๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๔/๑๗๐-๑๗๑, อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๑๐๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๑๖/๓๓๐.

^{๔๔} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑/๒/๑/๓๔.

^{๔๕} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘

^{๔๖} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที ๒๔๘

^{๔๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕.

จิตที่ตื่นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก^{๕๔} ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรง
ได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น^{๕๕} จิตนี้ย่อมตื่นรนไปมา^{๕๖} เหมือนปลาที่
ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้นดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร^{๕๗}
"จิต" เป็นธรรมชาติวิจิตรด้วยภูมิ วัตถุประสงค์ อารมณ์และวิถีจิต มีกิริยาจิตเป็นต้น ตื่นรนอยู่ในอารมณ์
ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ไม่ดำรงอยู่ในอารมณ์เดียว เหมือนทารกไม่นิ่งด้วยอิริยาบถหนึ่ง ตั้งไว้ได้ยากในอารมณ์
ที่สบายอารมณ์หนึ่ง เป็นธรรมชาติรักษาได้ยากจะห้ามกันจิตไปอยู่สู่วิสภาคารมณ^{๕๘} เหมือนบุรุษผู้มีปัญญา ผู้
ฉลาด ผู้รู้แจ้ง ทำจิตที่มีสภาพตื่นรนเป็นต้น ให้หมดเปลือก ให้ปราศจากกิเลสที่หยาบด้วยอำนาจจุดงัด
และการอยู่ในป่า ซโลมด้วยยางคือศรัทธา ลนด้วยความเพียรทางกายและทางจิต ดัดงาม คือสมณะและ
วิปัสสนาให้ตรงมิให้คด ให้สิ้นพยศ แล้วพิจารณาสังขารทำลายกองอวิชชาแล้ว ทำคุณวิเศษ คือ วิชชา ๓
อภิญาญา ๖ โลกุตระธรรม ๙ ให้อยู่ในเงื่อมมีอ ถึงความเป็นทักขิไณยบุคคลผู้เลิศ^{๕๘}
พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบกายกับจิตไว้ว่า ร่างกายเปรียบเหมือนหม้อดิน จิตเปรียบดุจจันทร
ดังพระคาถานี้แกกัณฐ ๕๐๐ รูป ว่า

กุมภูปม ภาคมิโท วิจิตวา
นครูปม จิตตมิโท ถเกตวา
โยเธถ มารี ปญญาอุเธน
ชิตถจ รุกเข อนิเวสิโน สียา ฯ^{๕๙}

ภิกษุรู้ว่า ร่างกายนี้เปรียบเหมือนหม้อดินควรป้องกัน จิตนี้ เหมือน
ป้องกันพระนคร แล้วใช้อาวุธคือปัญญารบกับมาร^{๖๐} และควรรักษาชัยชนะไว้ แต่
ไม่ควรยินดียึดติด^{๖๑}
กายนี้ คือที่ประชุมแห่งอาการมีผมเป็นอาทิ เปรียบด้วยหม้อ เพราะไม่มีกำลังและทราม
กำลัง เป็นไปชั่วกาล ด้วยความเป็นกายไม่ยั่งยืน จิตเปรียบดุจจันทร มีคูลึก แวดล้อมด้วยกำแพง
ประกอบด้วยประตูและป้อม ชื่อว่ามั่นคงภายนอก ถึงพร้อมด้วยถนน ๔ แพร่ง มีร้านตลาดในระหว่าง
ชื่อว่าจัดแจงภายใน บันดิตกัณฐวิปัสสนาจิตของตน ทำให้มั่นคง คือให้เป็นเช่นกับนคร^{๖๒}

^{๕๔} ตื่นรน หมายถึงตื่นรนไปในอารมณ์ทั้ง ๖ กวัดแกว่ง หมายถึงหวั่นไหวไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์
เดียวได้นาน ดุจทารกไม่อาจทรงตัวอยู่ในอิริยาบถเดียวได้นาน ฉะนั้น รักษายาก หมายถึงให้ดำรงอยู่ในอารมณ์
ธรรมที่เป็นสัพบายะได้ยาก ห้ามยาก หมายถึงกันมิให้ชานไปในวิสภาคารมณได้ยาก (ขุ.ธ.อ. บาลี) ๒/๑๑๒)

^{๕๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕.

^{๕๖} ตื่นรนไปมา หมายถึงยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูกพรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่งอยู่ในวิปัสสนา
กัมมัฏฐาน ก็ตื่นรนไปมา ไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒)

^{๕๗} บ่วงแห่งมาร ในที่นี้หมายถึงกิเลสวัฏ(วงจรกิจเลส) ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน (ขุ.ธ.อ.
(บาลี) ๒/๑๑๒).

^{๕๘} รายละเอียดในขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑/๒/๑/๓๙๐.

^{๕๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘.

^{๖๐} มาร ในที่นี้หมายถึงกิเลสมาร (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๗).

^{๖๑} ควรรักษาชัยชนะไว้ แต่ไม่ควรยินดียึดติด หมายถึง เมื่อภิกษุบรรลุสมาบัติได้วิปัสสนาอ่อน ๆ ชนะกิเลส
ได้ระดับหนึ่ง แต่ไม่ควรยึดติดอยู่เพียงสมาบัตินั้น ควรพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยจิตที่ผ่องใสแล้ว รักษาระดับจิตนั้น
ไว้ได้ ในที่สุดจะสามารถบรรลุสมรรถผลอันสูงสุด ชนะกิเลสมารได้อย่างสิ้นเชิง(ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๓๖).

^{๖๒} รายละเอียดในขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๑/๒/๑/๔๓๒-๔๓๓.

รูปกับนาม แม้นามเป็นอย่างหนึ่ง รูปเป็นอีกอย่างหนึ่ง รูปว่างจากนาม และนามก็ว่างจากรูป แต่นามไม่แยกจากรูป และรูปก็ไม่แยกจากนาม ดุจกลองและเสียงกลอง^{๖๓} เพราะอาศัยรูปนามจึงดำเนินไปได้ และเพราะอาศัยรูป นามจึงเป็นไปได้ ดุจการท่องเที่ยวไปของคนตาบอดและคนง่อย^{๖๔} แล้วรูปกับนามแตกต่างกันอย่างไร

๔.๑.๔ รูปกับนามแตกต่างกันอย่างไร^{๖๕}

แผนภาพที่ ๒ แสดงลักษณะอาการโดยทั่วไปของรูปกับนามเปรียบเทียบให้ปรากฏ

ลักษณะอาการทั่วไป	รูป	นาม
ร่างกาย	มี	ไม่มี
ถูกต้อง	ได้ง่าย	ได้ยาก
เคลื่อนไหว	ไปได้ช้า	ไปได้เร็ว
เนื้อที่	กิน	ไม่กิน
พิจารณาและสำนึก	ทำไม่ได้	รับรู้ได้
อาการยืน เดิน นั่ง นอน	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด
คู่ เหยียด	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด
ดื่ม กิน ลืม รับรส	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด
ปรบมือ เบิกบาน หัวเราะ ร้องให้ พุด	ทำได้ ไม่รู้ซัด	ทำไม่ได้ รู้ซัด

จากที่กล่าวมาทั้งหมดสรุปได้ว่า

รูปคือกาย สิ่งที่เห็นเป็นรูปร่าง จับต้องได้ สัมผัสได้ แดกดับ ย่อยยับ สลายไปด้วยความเย็น ด้วยความร้อน ด้วยความหิว ด้วยความกระหาย ด้วยถูกศัตรูร้าว ด้วยถูกสัตว์ทำร้าย หรือภัยธรรมชาติ คือ ธรรมชาติที่มีการผันแปรเสื่อมสลายไม่คงที่ มีการแตกดับไปตามเหตุปัจจัยด้วยความเย็นความร้อน เป็นธรรมชาติที่ไม่รับรู้อารมณ์ แต่เป็นธรรมชาติที่ปรากฏให้จิตรู้ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

รูปที่เป็นไปในภายใน คือ รูปกาย เป็นนครแห่งกระดูก มีเส้นเอ็นริงรัดไว้ ฉาบทาด้วยเนื้อและโลหิต ห่อหุ้มด้วยหนัง อันอาดูรไม่สะอาด เป็นรังแห่งโรค แม้ว่าละเอียด ประณีตสักเพียงใด มีวรรณะเพียงดังทองคำ ก็ต้องเนาเปื่อย นำเกลียด ปฏิกุลไม่พึงปรารถนา เพราะฉะนั้น การเข้าไปกำหนดการตั้งขึ้น และเสื่อมไปในรูปอัตตภาพนี้แห่งการเกิดดับของรูปในปัจจุบันขณะ จะเห็นรูปนั้นเป็นไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น

นาม ได้แก่ จิต และเจตสิก

จิตคือใจ หรือวิญญาณ สิ่งที่มีจริง มีแต่ชื่อ ไม่มีรูปไม่สามารถจับต้องหรือสัมผัสได้ เรียกว่า เป็น นาม รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ ไม่มีรูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่น้อมมาเป็นอารมณ์

^{๖๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๒๑๗; ๒๕๐๙ (Cp.Vis.mag.595).

^{๖๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๒๑๘; ๒๕๐๙ (Cp.Vis.mag.596).

^{๖๕} พระอุปัชฌาย์ธรรมะ รจนา, **วิมุตติมรรค**, พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) พิมพ์ครั้งที่ ๖ จำนวน ๖,๐๐๐ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘. หน้า ๒๕๕.

ของจิตได้ ท้าวไปหมายถึง อรูปชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ บางแห่งหมายถึง รวมนิพพานและโลกุตตรธรรมอื่นๆ

จิตหรือใจซึ่งเป็นประธานแห่งธรรมทั้งปวง เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ มีจิต ๘๘/๑๒๑ ดวง คำว่าจิต ได้แก่ วิญญาณ เป็นธรรมชาติที่วิจิตรด้วยภูมิ วัตถุ อารมณ์และวิถีจิตที่มี กิริยาจิต เป็นต้น เป็นธรรมชาติที่บุคคลรักษาได้ยากและห้ามได้ยาก มีปกติรับอารมณ์ในที่ไกล เพียงอารมณ์เดียว จิตนั้นไม่เกิดขึ้นครั้งละหลายๆ ดวง แต่เกิดขึ้นทีละดวง เมื่อดวงเก่าดับไปดวงใหม่ก็เกิดขึ้นมา มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่มีสรีระ อาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และหทัยรูปเป็นที่อยู่ ไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวด้วยอริยาบทหนึ่งๆ คือ กลับกลอก ซัดส่าย กวัดแกว่ง ดิ้นรนไปในอารมณ์ต่างๆ

เจตสิก ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดร่วมกับจิต มี ๕๒ ความรู้สึกในจิตหรือ เจตสิกนั้น คือ สภาพความปรุงแต่งจิต เช่น ชอบไม่ชอบ ฟุ้งซ่าน หงุดหงิด รำคาญท้อถอย สงสัย ขุ่นมัว เศร้าหมอง ผ่องใสเอิบอิม เบิกบาน สงบไม่สงบ ตีใจเสียใจ สุขสบาย เฉย และจำได้หมายรู้

เมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบถูกต้องสัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ัมมารมณ เกิด การเห็น การได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัส รู้ทางใจ ความจำ ความคิดถึง ความอยาก ความตริ๊ก ความตรอง ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ัมมารมณ เรียกว่า นาม

๔.๑.๕ ลักษณะอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ท้าวไปอารมณ์มีอยู่ ๒ ประเภท คือ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาตถ์

๑. อารมณ์บัญญัติ คือ สิ่งที่ยบัญญัติขึ้น สมมุติขึ้นไม่ได้มีอยู่จริง ๆ เป็นการสมมุติขึ้นเพื่อเรียกขานกันตามโวหารของชาวโลก ตามความนิยมตามความตกลงหมู่หนึ่งเฉพาะเหล่าเฉพาะ หรือประเทศหนึ่ง

บัญญัติ หมายถึง การกำหนดเรียกหรือสิ่งที่ถูกกำหนดเรียก ตราไว้ให้เป็นที่รู้จัก เป็นเนื้อความหรือวัตถุสิ่งๆ ที่สมมุติกันขึ้นแต่งตั้งขึ้น ไม่มีสถานะโดยแท้จริง เพื่อจะได้ให้เป็นประโยชน์ต่างๆ ในการเรียกหาของชาวโลกเป็นที่เข้าใจกัน ชาวโลกย่อมกล่าวและสื่อสารให้เข้าใจกัน คนชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง ก็เรียกชื่อต่างกันออกไปแล้วแต่จะตั้งกันขึ้นมาเรียกขานกัน มีได้โดยอาศัยรูปธรรมเป็นต้น ^{๖๖}

บัญญัติ แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) อัถลบัญญัติ หมายถึง บัญญัติที่เนื้อความ รูปร่างสัณฐานของสิ่งต่างๆ ที่ชาวโลกสมมุติกันขึ้นมาเพื่อใช้เรียกวัตถุสิ่งของต่างๆ เพื่อให้เข้าใจกัน เป็นการเรียกรวมกัน เป็นตัวความหมายที่จะพึงถูกตั้งชื่อเรียก ^{๖๗} ไม่มีปรากฏอยู่โดยปรมาตถ์ แต่ก็เป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เป็นฉายาของปรมาตถ์ เป็นธรรมที่มนุษย์คิดขึ้นโดยอาศัยการทำเทียบ การทำสิ่งนั้นๆ ให้เป็นเหตุ โดยประการนั้น ๆ แล้วจึงเรียกขานกัน

อัถลบัญญัติส่องถึงความหมายของสิ่งต่าง ๆ โดยการเปรียบเทียบแห่งความหมายว่าไม่ใช่ปรมาตถ์ เพื่อต้องการให้รู้ถึงสิ่งนั้น ถึงแม้ว่า จะไม่มีอยู่จริงโดยสภาพปรมาตถ์ก็ตาม แต่เป็นอารมณ์ความเป็นไปของจิตและเจตสิก โดยอาการที่เป็นเงาของปรมาตถ์ธรรม มีมหาภูตรูปเป็นต้นและเป็นบัญญัติที่บัณฑิตทั้งหลาย พึงยึดถือเอาโดยการค้นคว้าพิจารณาด้วยประการต่างๆ ซึ่งอาศัยวัตถุสิ่งนั้น ๆ บ้าง อาศัยการเปรียบเทียบบ้าง เป็นเหตุแล้วก็ตั้งชื่อขึ้นได้โดยถูกต้องและชาวโลกทั้งหลายก็รู้ได้ ใช้พูดกันได้ ให้ผู้อื่นรู้ได้

^{๖๖} พระญาณธชธระ (แลตีสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมาตถ์ที่ปณี, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๕๑.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๗.

๒) นามบัญญัติ หรือ สัททบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นชื่อ หรือบัญญัติที่เป็นศัพท์^{๖๘} หมายถึงสิ่งที่ชาวโลกสร้างขึ้นเป็นเครื่องสังเกต เป็นบัญญัติที่แสดงโดยชื่อ และชื่อบุคคลพึงตั้งเป็นต้น เป็นคำสื่อความหมาย เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้อัตถบัญญัติ หรือคำพูดที่ใช้เรียกตามที่ชาวโลกได้ตั้งชื่อไว้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัญญาปนบัญญัติ สำหรับเรียกสิ่งของต่าง ๆ เช่น โต้ะ แก้อี้ ที่เป็นการสมมุติชื่อกันไว้ ไม่มี ความหมายแน่นอน

นามบัญญัติ หรือสัททบัญญัติ แบ่งออกไปเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. วิชमानบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปในเนื้อความที่ปรากฏโดยปรมัตถ์ ได้แก่ สัททบัญญัติ หรือ นามบัญญัติ ที่มีสภาวะปรมัตถ์ ปรากฏอยู่ หรือคำพูดที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน

๒. อวิชमानบัญญัติ^{๖๙} คือ บัญญัติที่ไม่มีปรมัตถ์ปรากฏ ได้แก่ สัททบัญญัติ หรือ นามบัญญัติ ที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ เช่น ภูเขา แผ่นดิน ต้นไม้ แม่น้ำ มหาสมุทร บ้าน ชาย หญิง เป็นต้น

๓. วิชมานเนอวิชमानบัญญัติ คือ บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ ได้แก่ สัททบัญญัติหรือนามบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ กับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ เช่น คำว่า โสดาบัน หมายถึง โสดาบันนบุคคล มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ ส่วนคำว่า บุคคลไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ

๔. อวิชมานเนอวิชमानบัญญัติ คือ บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ ได้แก่ สัททบัญญัติ หรือ นามบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ กับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏอยู่ร่วมกัน เช่น อติสทโท เสียงหญิง, สุวณณ -วณโณ สีทอง, ปุพฺพคนโธ กลิ่นดอกไม้ เป็นต้น คำว่า อติส สี เสียง, สุวณณ ทอง, ปุพฺพ ดอกไม้ เหล่านี้ ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ ส่วน คำว่า สทโท เสียง, วณโณ สี, คนโธ กลิ่น, เหล่านี้ มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ

๕. วิชมานเนอวิชमानบัญญัติ คือ บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับเนื้อความที่มีปรากฏ ได้แก่ สัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏรวมกันอยู่ เช่น จกฺขุวิญญานํ วิญญานที่อาศัยจักขุวัตถุเกิด, จกฺขุสมฺมสโส การกระทบทางตา เป็นต้น คำว่า จักขุ หมายถึงจักขุประสาท วิญญาน หมายถึงจิต ผลโส หมายถึง ผัสสเจตสิก

๖. อวิชมานเนอวิชमानบัญญัติ ได้แก่ สัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏ เช่น ราชูปุตโต บุตรของพระราชชา, ราชนตฺตา หลานของพระราชชา, เสฏฺฐิภริยา ภรรยาของเศรษฐี, เขฏฺฐภคินี พี่สาว เป็นต้น คำว่า ราช พระราชา ปุตโต บุตร นตฺตา หลาน เสฏฺฐิ เศรษฐี, ภริยา ภรรยา เขฏฺฐ พี่, ภคินี น้อง เป็นต้นเหล่านี้ ล้วนแต่ไม่มีสภาวะปรมัตถ์ปรากฏทุกคำ^{๗๐}

๒. อารมณฺ์ปรมัตถ์ คือ สิ่งที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปร เป็นธรรมธาตุเครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นธรรมฐิติเครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธรรมนิยามกำหนดหมายของธรรม อันเป็นสิ่งที่เป็นไปเอง ตามธรรมดาธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ ไม่มีใครแต่งตั้งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น มีโดยเหตุโดยปัจจัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ด้วยเหตุนี้ ปรมัตถธรรมจึงหมายถึง ธรรมชาติที่มีอยู่จริง ๆ ไม่วิปริตผันแปร เป็นความจริงที่มีอยู่จริง ได้แก่

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๗.

^{๖๙} พระญาณธชฺเชระ (แลตีสยาตอ), อภิธัมมตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๕๕.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๗.

จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{๗๑}

มีคำกล่าวว่า “เมื่อบัญญัติเกิด ปรมาตม์ย่อมหายไป เมื่อปรมาตม์เกิดบัญญัติย่อมหายไป” หมายความว่า เมื่อเรารู้ว่าเป็นหญิง ชาย ตามบัญญัตินั้นๆ ปรมาตม์ที่เปลี่ยนสี เสียง กลิ่น ฯลฯ ย่อมไม่ปรากฏ แต่เมื่อรับรู้ตามสภาวะว่าเป็นรูปนาม ปรมาตม์ย่อมปรากฏ และบัญญัติจะอันตรธานไป

การเข้าถึงบัญญัติก็เพื่อจะได้รู้สิ่งที่แสดงการยอมรับของสิ่งที่เกิดขึ้น ส่วนการเข้าถึงปรมาตม์ก็เพื่อเข้าถึงสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน เรา เขา ไม่ว่าบัญญัติจะเกิดขึ้นหรือดับไป ปรมาตม์จะเกิดขึ้นหรือดับไป ย่อมขึ้นอยู่กับสภาพในการเข้าไปรู้ เข้าไปเห็น โดยการพัฒนาสติปัญญาของผู้เจริญวิปัสสนากวามาเป็นสำคัญ เมื่อมีญาณแก่กล้ามากขึ้น ก็ย่อมรับรู้อารมณ์ที่ถูกจิต เห็นอาการเกิดดับของรูป ของนาม ประจักษ์ชัดยิ่งขึ้น

อารมณ์บัญญัติ เช่น เมื่อเห็นรูปทางตา ก็ปล่อยให้เห็นเลยเถิดไป จนเห็นเป็นรูปร่างหญิงหรือชาย สิ่งนั้นเป็นกุศลเป็นอกุศล สิ่งนั้นเป็นอภิสราณ อารมณ์น่าพอใจ อภิสราณ อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ หรือความยินดีร้าย เวทนามก็เกิดขึ้น ปฏิจจสมุปบาทคือตัณหาและอุปาทานก็ผุดขึ้นเป็นลำดับ การเห็นเป็นหญิงเป็นชาย เรียกว่าอารมณ์บัญญัติ

ส่วนอารมณ์ปรมาตม์นั้น เช่น รูปกระทบประสาทตา จิตรู้เห็นทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ พอเห็นเกิดขึ้นครู่หนึ่งแล้วดับลงไป ผู้ปฏิบัติกำหนดอาการเห็นนั้นเท่าทันเกิดและดับลงไป ไม่ปล่อยให้อารมณ์อื่นเกิดขึ้น จนจิตไปจับว่าเป็นหญิงเป็นชาย สวย ไม่สวย อารมณ์เช่นนั้นเรียกว่า อารมณ์ปรมาตม์

คนทั่วไปเห็นสีทางจักขุประสาทจริง แม้จักขุประสาทและจักขุวิญญาณก็มีอยู่จริงในขณะที่เห็นด้วยเหตุนี้ สี จักขุประสาทและจักขุวิญญาณจึงเป็นสภาวะที่มีจริง แม้เสียง โสตประสาท และโสตวิญญาณก็มีอยู่จริงในขณะที่ได้ยินเสียง ดังนั้นเป็นต้น อนึ่ง ตามปกติปุถุชนจะสามารถรับรู้รูปนามที่เป็นกามธรรมได้ เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้นปรากฏชัดทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยเฉพาะในขณะที่เจริญวิปัสสนาจะปรากฏอย่างชัดเจน ผู้ที่บรรลุฌานยอมรับรู้ฌานธรรมที่เป็นมหัคคตธรรมได้ ส่วนผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลยอมรับรู้มรรค ผล และนิพพาน (โลกุตตรธรรม) โดยประจักษ์ได้ ดังนั้น รูปนามทั้งหมดจึงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งเรียกว่า ปรมาตม์ มีใจสิ่งที่คิดขึ้นมาเองด้วยการฟังตามกันมาเป็นต้น^{๗๒}

ในการเจริญวิปัสสนากวามา คำว่า “อารมณ์” หมายถึง อารมณ์ที่เป็นเครื่องยึดหน่วงจิตในทางวิปัสสนาก็ได้แก่ รูป-นามที่เป็นปรมาตม์ คือต้องเป็นอารมณ์ที่มีคุณสมบัติ ดังนี้

๑. เป็นอารมณ์ปรมาตม์ อารมณ์ของการปฏิบัติจะต้องเป็นปรมาตม์อารมณ์ ซึ่งต่างกับการปฏิบัติสมาธิ อารมณ์ปรมาตม์นี้จะเป็นเสมือนพาหนะนำผู้ปฏิบัติเข้าสู่วิปัสสนาได้ ก็คือรูปกับนามนั่นเอง ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรูปนามเป็นอารมณ์ อย่างเช่น แรกปฏิบัติต้องกำหนดให้รู้ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม ขณะที่มีการกระทบอารมณ์ตามทวารต่าง ๆ จะต้องกำหนดอย่างไรจึงจะแก้ไขความโง่ และความเห็นผิดได้ อย่างเช่นรูปที่เป็นอกุศลและกุศลและอาหารล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นต้น

สภาวะที่มีอยู่โดยปรมาตม์ สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด คัมภีร์ปรมาตม์ที่ปณิกากล่าวว่า ปรมาตม์ คือ เนื้อความที่ปรากฏด้วยสภาพที่มีจริงด้วยลักษณะพิเศษเฉพาะตน ปราศจากการบัญญัติของผู้อื่น เรียกว่า สภาวะสิทธิ อันได้แก่ ปรมาตตธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อีกความหมายหนึ่ง ปรมาตม์

^{๗๑} อาจารย์บุญมี เมธางกูร, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ จิตปรมาตม์, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง ๒๕๔๕), หน้า ๙-๑๐.

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

คือ เนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้ไม่ลวงผู้ปฏิบัติในการยังความสำเร็จประโยชน์เพื่อรู้ธรรมที่พึงรู้อย่าง (อริยสัจ ๔)^{๗๓}

หลักการสอนไว้ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดรูปก่อน เพราะรูปเป็นสิ่งปรากฏง่าย เห็นได้ชัด ถ้ากำหนดนามก่อนนั้นจะไม่ปรากฏ หากว่าผู้ปฏิบัติกำหนดรูปอยู่ นามยังไม่ปรากฏขึ้นมา เพราะนามเป็นของละเอียดอ่อน ผู้ปฏิบัตินั้นก็ควรละเลิกกำหนดเสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั้นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของผู้ปฏิบัติที่ชำระล้างดีแล้ว สะอาดดีแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ สิ่งที่เป็นนามทั้งหลายซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเองโดยแท้ด้วยอาการนั้น ๆ

การเห็นตามเป็นจริงอย่างแจ่มชัดเป็นปัจจุบันว่ารูป-นาม ชั้น ๕ ตกอยู่ในอำนาจของพระไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งว่าเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เห็นกับสภาวะธรรมปัจจุบัน คืออริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน อริยาบถย่อยต่าง ๆ เป็นต้น เวทนา จิต ธรรม ที่ปรากฏขึ้นขณะนั้น

๒. เป็นอารมณ์ปัจจุบัน คือ เป็นสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูปนาม หรือชั้น ๕^{๗๔} ที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ดังแสดงในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี ว่า

สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังเกิดพร้อม กำลังบังเกิด กำลังบังเกิดเฉพาะ กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้น กำลังเกิดขึ้นพร้อม กำลังตั้งขึ้น กำลังตั้งขึ้นพร้อม กำลังเกิดขึ้นเฉพาะ สงเคราะห์ด้วยส่วนที่กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ได้แก่ รูปชั้น เวทนา-ชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปัจจุบัน^{๗๕}

ปัจจุบันอารมณ์ คือ อารมณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ อารมณ์ที่มาปรากฏอยู่^{๗๖} ได้แก่ อารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๖ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ ซึ่งแบ่งออกได้เป็นอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๕ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย ได้แก่ รูปารมณ์ (รูป), สัททารมณ์ (เสียง), คันธารมณ์ (กลิ่น), รสธารมณ์ (รส), โภกฺกฐัพพารมณ์ (โภกฺกฐัพพะ) อารมณ์เหล่านี้เป็นรูปธรรมเรียกว่า โคจรรูป หรือวิสัยรูป คือรูปที่เป็นอารมณ์ ส่วนอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวารที่ ๖ คือ มโนหรือใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์^{๗๗} คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และพระนิพพาน^{๗๘} ซึ่งอารมณ์เหล่านี้เป็นนามธรรม ดังนั้น ปัจจุบันอารมณ์จึงมีทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม หรือเรียกโดยย่อว่า รูปนาม

คำว่า ปัจจุบัน มี ๒ อย่าง คือ ปัจจุบันธรรม กับปัจจุบันอารมณ์ ปัจจุบันธรรม คือ รูปนามซึ่งเกิดสืบเนื่องติดต่อกันอย่างรวดเร็ว เป็นปัจจุบันของเขาอยู่เรื่อยไม่ขาดสาย ธรรมดาของรูปนามย่อมมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปเป็นนิตย์ ไม่หยุดหย่อนเกิดแล้วก็ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดอีก แล้วก็ตั้งอีก แล้วก็ดับไปอีก เป็นธรรมดาเช่นนี้เรื่อยไป แต่ผู้ใดจะเห็นความจริงของธรรมชาตินี้หรือไม่ก็ตาม เขาก็เป็นไปของเขาเช่นนี้เสมอตลอดไป

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธะและพระญาณธนะ, **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี**, หน้า ๑๔๕.

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๒.

^{๗๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๘/๔., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๘.

^{๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑/ยุติ)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๔๕, ๕๔๗, ๕๔๘.

^{๗๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗.

ส่วนปัจจุบันอารมณ์ หรืออารมณ์ปัจจุบันนั้น คือ รูปนามที่ปรากฏเฉพาะหน้า และผู้ปฏิบัติจับอารมณ์อันเป็นปัจจุบันธรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้านั้น มาเป็นอารมณ์ได้ อารมณ์นั้นชื่อว่าปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติจะต้องพยายามให้ได้ปัจจุบันอารมณ์เสมอ เช่น เวลานั่งอยู่ อาการท่าทางของร่างกายที่ตั้งอยู่อย่างนั้น เป็นปัจจุบันธรรมด้วย และผู้ปฏิบัติก็กำหนดดูในขณะที่รูปนั่งปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้น รูปนั่งนั้นก็ เป็นปัจจุบันอารมณ์ด้วย ดังนี้ เป็นต้น การเจริญวิปัสสนา จุดประสงค์อันสำคัญก็เพื่อทำลายอภิชฌาและโทมนัส แต่เพียงความเพียรอย่างเดียว หรือสติอย่างเดียว ก็ยังไม่สามารถจะทำลายอภิชฌาและโทมนัส หรือทำให้เกิดวิปัสสนาได้ ถ้าขาดซึ่งปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติจะต้องอาศัยอารมณ์ที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่การทำลายอภิชฌาและโทมนัส และเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญา อารมณ์ปัจจุบันนั้นจะได้มาจากอะไร การรู้จักสำรวมในอินทรีย์ เช่น อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ทางใจ ในขณะที่อายตนะภายนอก คืออารมณ์ ๖ เข้ามากระทบกับอายตนะภายใน ๖ พึงสังวรในเวลาเห็นก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อเวลาได้ยินก็สักแต่ ว่าได้ยิน เป็นต้น ถ้าเห็นในปัจจุบันอารมณ์แล้ว อภิชฌาและโทมนัสก็เกิดขึ้นไม่ได้ขณะนั้น^{๗๙}

ในเรื่องของปัจจุบันอารมณ์นี้ แม้ชาวตะวันตกที่ได้เข้ามาศึกษาความอัศจรรย์ของจิตปัจจุบัน ชาวเยอรมันท่านนี้ชื่อ Mr. Eckhart Tolle ได้ประจักษ์ด้วยตัวของเขาว่า การรู้จักปัจจุบันเป็นการพราก อดตาของเขาออกจากความรู้สึกนึกคิดของจิต เป็นหนทางไปสู่ความเป็นอิสระของจิต และจากการเฝ้าดู ภาวะของจิตที่เป็นปัจจุบัน ทำให้เขาได้พบความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต เมื่อใดจิตคิดไป หรือเกิดการ ปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีผลสะท้อนไปถึงกาย เป็นเหตุให้เกิดการกระทำ และกิริยาท่าทางต่าง ๆ เขาได้เขียน หนังสือโดยให้ชื่อว่า “The Power of Now” “พลังแห่งจิตปัจจุบัน” ซึ่งหนังสือได้ถูกแปลออกไปแล้ว ๓๓ ภาษา เพื่อบอกสิ่งนี้แก่ชาวโลก หนึ่งในวลีของนักเขียนผู้นี้ เช่น “Negativity and suffering have their roots in time” ซึ่งแปลว่า “พลังลบและความทุกข์หยั่งรากลึกในกาลเวลา” เขาได้อธิบายต่อไปอีกว่า “ใน มิติแห่งเวลา ไม่มีคำว่าหลุดพ้น คุณไม่สามารถเป็นอิสระได้ในอนาคต ปัจจุบันคือกุญแจสู่อิสรภาพ และคุณ เป็นอิสระได้ในปัจจุบันเท่านั้น”^{๘๐} ดังนั้นคำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า อดีตเป็นเพียงความทรงจำ อนาคตเป็น เพียงความฝัน แต่ปัจจุบันคือความจริง ฉะนั้น จงมาอยู่กับปัจจุบัน และรู้อยู่กับปัจจุบันสันตติ สมดังพุทธ ศาสนาสุภาสิตที่มาในมัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก ที่กล่าวบุคคลผู้มีราตรีเดียวว่า “อดีตดับไปแล้ว อนาคตยังมาไม่ถึง จึงไม่ควรคำนึงถึงอดีต ไม่มุ่งหวังอนาคต พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้แจ้งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ใน ปัจจุบันขณะนั้น ๆ อันต้นหาที่ปฏิวัติไม่อาจจุดรั้ง และทำให้วิบัติได้”^{๘๑}

สภาวะธรรมปัจจุบันขณะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า สภาวะธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ เรียกว่า ขันธ์ ๕ หรือเบญจขันธ์ คือกองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่มาประชุมกันเข้าเป็น หน่วยรวม ที่รวมเข้าเป็นชีวิต หรือโดยย่อคือ รูปและนาม

คำว่า “ที่เป็นปัจจุบัน” หรือ “ปัจจุบันขณะ” ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยแรก ความหมายแห่งกาลเวลา หมายถึง เวลาเดี๋ยวนี้ เวลาขณะนี้ กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ เวลา ในระหว่างอดีตและอนาคต

^{๗๙} แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี. อินเทอร์เน็ต จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๑๙-๒๐.

^{๘๐} Mr.Eckhart Tolle, *The Power of Now*, (London: Hodder & Stoughton Ltd., 2011), page 49.

^{๘๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙.

ส่วนนัยที่สอง หมายถึง ปัจจุบันของอารมณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ ที่ปรากฏอยู่ อารมณ์ในที่นี้ คือ สิ่ง ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๖ ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ แบ่งออกเป็นอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ รูปารมณ์ สัท ทารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโณสุทัพยาารมณ์ ซึ่งอารมณ์เหล่านี้เป็นรูปธรรม เรียกว่าโคจรรูป หรือวิสัย รูป ส่วนอารมณ์ที่จิตรับรู้ทางทวารที่ ๖ คือ มโนหรือใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และพระนิพพาน ซึ่งเป็นนามธรรม ดังนั้น อารมณ์จึงมีทั้งที่เป็นรูปและนาม หรือขันธ ๕ ซึ่งขันธ ๕ นี้เป็นวิปัสสนาภูมิหนึ่งในวิปัสสนาภูมิ ๖ คือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา ปัจจุบันหรือปัจจุบันขณะ ตามนัยที่สองนี้ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง^{๕๒} ได้แก่

๑) ปัจจุบันโดยขณะหรือขณะปัจจุบัน^{๕๓} มีความหมายได้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ ปัจจุบันอารมณ์ ของรูปธรรมนามธรรมที่ถึงสภาวะทั้ง ๓ ขณะ คือ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป และนัยที่ ๒ ปัจจุบัน อารมณ์ช่วงที่จิตดวงหนึ่งๆ ถึงขณะทั้ง ๓ คือ อุปาทขณะ ฐิติขณะ และกங்கขณะ^{๕๔} รวมถึงขณะจิตหรือจิต ดวงหนึ่งๆ ในวิถิจิตที่เกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสาย^{๕๕} ซึ่งตามนัยที่ ๒ นี้ มีแต่พระสัพพัญญูสัมพุทธเจ้าพระองค์ เดียวเท่านั้น ที่ทรงหยั่งรู้ได้อย่างเท่าทันความเกิดขึ้นหรือดับไปในขณะเล็กน้อยเช่นนี้ได้

๒) ปัจจุบันโดยสันตติหรือสันตติปัจจุบัน^{๕๖} แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ สันตติของรูป และสันตติ ของนาม โดยต้องนับเนื่องด้วยวาระของกระแสรูปและนามอย่างเดียวกันกับธรรมที่มีสภาพเหมือนกัน สันตติของรูป หมายถึง ปัจจุบันนับเนื่องด้วยวาระแห่งกระแสจิต ๑ หรือ ๒ วิถิ กระแสจิตนี้ก็คือปัญจทวาร วิถิจิต ซึ่งวิถิจิต ๑ วิถิ คืออายุของรูปธรรม ๑ รูป โดยเต็มที่มี ๑๗ ขณะจิต บางวิถิจิตอาจมีขณะจิตน้อยกว่า เพราะขึ้นอยู่กับความชัดของอารมณ์ที่ปรากฏ ส่วนสันตติของนาม หมายถึง ปัจจุบันนับเนื่องด้วยวาระ แห่งขณะ ๒-๓ วิถิจิต หรือมโนทวารวิถิจิต ๒-๓ วิถิที่ดำเนินไปถึงที่สุดของขณะจิต โดยที่มโนทวารวิถิจิตโดย เต็มที่มี ๑๒ ขณะจิต แต่หากเป็นชวณวาระจะมี ๑๐ ขณะจิต^{๕๗}

วิถิจิตจะดำเนินไปที่ละวิถิที่ต่อเนื่องกันไปอย่างไม่ขาดสาย ปัญจทวารวิถิจิตจะสำเร็จกิจการรับรู้ อารมณ์ทางทวาร ๕ ได้ ก็ต้องอาศัยใจคือมโนทวารวิถิจิต ซึ่งการกำหนดรู้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติของ มโนทวารวิถิจิต มีความหมายอย่างยิ่งเพราะเป็นช่วงที่จิตเพียงแต่รับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตมเท่านั้น เช่น ถ้า เป็นรูปารมณ์และกำหนดรู้อารมณ์การเห็นได้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติในมโนทวารวิถิจิตแรกหรือวิถิจิต ที่ ๒ หรือ ๓ การรับรู้อารมณ์ก็เป็นเพียงสักแต่ได้เห็นสภาวะปรมาตม อีกทั้งทำให้รู้เห็นความเกิดดับของ สภาวะธรรมรูปนามได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและชนบัญญัติ โดยวิถิจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว

๓) อัธธาปัจจุบันหรือปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน^{๕๘} คือ ช่วงเวลาที่ยาวกว่าปัจจุบันโดย-สันตติ ออกไป โดยหมายเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปหรือกำลังเกิดขึ้น ซึ่งถูกกำหนดเป็นช่วงๆ ตามชวณวาระ

^{๕๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๗๘.

^{๕๓} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหา เถร), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๒๔.

^{๕๔} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๕๗๘.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๕๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๗๒๔.

^{๕๗} พระอนุรุทธะและพระญาณธชชนะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตมที่ปณี**, หน้า ๘๖๐.

^{๕๘} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๗๒๕.

ส่วนอรรถาปัจจุบันที่หมายถึงปัจจุบันที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่งนั้น อาจพิจารณาในแง่ของอนุมานวิปัสสนา คืออนุมานรัฐธรรมนูญที่เป็นอดีตและอนาคตได้เมื่อการกำหนดรู้ปัจจุบันขณะมีกำลังแก่กล้าแล้ว^{๘๙}

ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสภาวะธรรมปัจจุบันขณะ หรือสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของขั้น ๕ ย่อมมีปัจจุบันหลายระยะของอุปาทะ ฐิติ และภังคะ ตั้งแต่ระยะที่เป็นดวงจิต ขณะจิต วิถิจิต ปัจจุบัน-ธรรม และภพ ซึ่งการหยั่งเห็นกระแสของรูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะในระยะต่างๆ ที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปได้อย่างเท่าทันและชัดเจนเพียงใดนั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของอตุตต่างกัน อาหารต่างกัน จิตต่างกัน และความเพียรต่างกันของแต่ละบุคคล^{๙๐}

โดยปัจจุบันในแต่ละประภามีระยะการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปของสภาวะธรรมแตกต่างกัน สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติที่นับเนื่องด้วยกระแสรูป ๑-๒ วิถิจิต และกระแสนาม ๒-๓ วิถิจิต ในช่วงนี้จิตเพียงแต่รับรู้อารมณ์ในระดับปรมาตถ์เท่านั้น และทำให้รู้เห็นเท่าทันความเกิดดับของสภาวะธรรมได้ชัดเจน จึงสำคัญมากที่ต้องกำหนดรู้สภาวะธรรมให้เท่าทันหรือไม่ช้ากว่าปัจจุบันโดยสันตติ

เมื่อรูปที่เป็นปัจจุบัน คือ อายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน คือ จิตจะออกมารับอารมณ์ ความประจวบกันแห่งองค์ประกอบทั้งสาม คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เกิดเป็นสัมผัส ถ้ากำหนดรู้ขณะที่สัมผัสเกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันปัจจุบันโดยสันตติ สภาวะธรรมของรูปนามก็จะดับลงทันทีตรงนั้น และไม่ดำเนินต่อเข้ากับนามขั้นที่เหลือ

แต่หากกำหนดรู้ไม่เท่าทันขณะเกิดเป็นสัมผัส ก็จะเข้ามากระทบจิตแรงขึ้นจนทำให้เกิดเวทนาที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา ซึ่งเกิดได้ทั้งทางกายและใจ ถ้ากำหนดรู้เท่าทันความรู้สึกที่เกิดขึ้น เวทนาจึงดับลง มิเช่นนั้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินต่อไป คือเมื่อเสวยอารมณ์ใด ย่อมเกิดเป็นสัญญาที่เป็นปัจจุบัน คือหมายรู้อารมณ์นั้น เมื่อหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมเกิดสังขารที่เป็นปัจจุบัน คือนำอารมณ์นั้นไปปรุงแต่งจิต โดยมีเจตนาเป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่งให้เป็นกุศล อกุศล หรือ อพยากฤตก็ได้ ด้วยเหตุนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดรู้สัมผัสอย่างเท่าทันปัจจุบันขณะ ก็จะเป็นการตัดต้นทางกิเลสไม่มาต่อเข้ากับเวทนา สัญญา และสังขารอย่างไรรู้ดี การกำหนดรู้ดังกล่าวทำไมได้ง่ายนักโดยเฉพาะในช่วงต้นของการเจริญวิปัสสนากาวนา ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างเท่าทันปัจจุบันขณะที่กำลังปรากฏอยู่ ให้เห็นความเป็นจริงของรูปนามที่มีเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปในทุกอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ และเข้ามาสู่จิต การหยั่งรู้ความเกิดและความดับของรูปนามมีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นการรู้เห็นความเป็นจริงของชีวิตโดยปรมาตถ์สิ่งจะ

ประโยชน์ของปัจจุบันอารมณ์ คือทำลายอภิชฌา (ความยินดี) และโทมนัส (ความไม่ยินดี) การเจริญสติปัญญานั้น จุดประสงค์อันสำคัญก็เพื่อทำลายอภิชฌาและโทมนัส^{๙๑} เพียงแต่ความเพียรอย่างเดียว หรือสติอย่างเดียว หรือปัญญาอย่างเดียวก็ไม่สามารถทำลายอภิชฌาและโทมนัส หรือให้เกิดวิปัสสนาได้ เพราะเหตุว่าไม่มีปัจจุบันอารมณ์ ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยอารมณ์ด้วย อารมณ์ปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่การทำลายอภิชฌาและโทมนัส และเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญา

^{๘๙} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า ๗๒๖.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)*, หน้า ๑๗๖.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

๔.๒ ปรมัตถธรรม

๔.๒.๑ ธรรมะกับพระธรรม

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อตถโต ปน อตตโน สภาวํ ชาเรณตตีติ วา ปจฺจเยหิ ชาเรณตตีติ วา อตตโน ผลํ ยา ชาเรณตตีติ วา อตตโน ปริปุรณํ อปาเยสุ อปตมานํ ชาเรณตตีติ วา สลกฺขณฺเณ ชาเรณตตีติ วา จิตฺเตน อวชาเรณตตีติ วา ยถาโยคํ **ธมฺมา**ติ วุจฺจนาติ. อธิ ปน อตตโน ปจฺจเยหิ ชาเรณตตีติ ธมฺมา.^{๑๒}

โดยอรรถ เรียกว่า **ธรรมะ** เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน หรืออันปัจจัยทรงไว้ หรือยอมทรงไว้ ซึ่งผลของตน หรือผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็ทรงผู้นั้นไว้ไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย, หรือทรงไว้ในลักษณะของตนๆ หรือว่าย่อมตั้งลงไว้ได้ด้วยจิตตามสมควร.

ธรรมะ คือ สภาพที่มีอยู่ เป็นอยู่ ตามธรรมชาติที่มีอยู่จริง รวมทั้งเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้ธรรมชาติต่างๆ เป็นไป^{๑๓} หาผู้บังคับบัญชาหรือเป็นเจ้าของมิได้^{๑๔} เช่น ธรรมะของไฟคือร้อน ธรรมะของความหิวคืออยากกิน ธรรมะของความโลภคืออยากได้ ธรรมะของความโกรธคืออยากทำลาย ธรรมะของเวทนาคือเสวยอารมณ์ ธรรมะของวิญญาน (จิต) คือรู้อารมณ์ ธรรมะของสมาธิหรือข่มกิเลส ธรรมะของปัญญาญาณคือตัดขาดกิเลส เป็นต้น^{๑๕}

ไฟร้อนตามสภาวะธรรมชาติของไฟเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล อากาศเย็นตามธรรมชาติที่ความร้อนลดลง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล ความโลภทำให้อยากได้ตามธรรมชาติของความโลภเอง มิใช่ใครบังคับหรือดลบันดาล ปัญญาญาณตัดกิเลสตามธรรมชาติของปัญญาเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล มรรคผลทำให้ไม่ตกอบายภูมิตามธรรมชาติของมรรคผลเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล^{๑๖} คือ เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยนั้นๆ ที่เรียกว่า “อิทัปปัจจตา” ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

อิมสมิ สติ อิทั โหติ	เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิทั อุปปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ	เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
อิมสสุ นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ ^{๑๗}	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

ส่วน “พระธรรม” คือ ธรรมะที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสั่งสอนแก่เพื่อนผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพื่อให้ชาวโลกพ้นจากทุกข์^{๑๘} มีความสุขสงบจนถึงขั้นสูงสุด คือบรรลุมรรค^{๑๙} ผล นิพพาน รอดพ้นจากความทุกข์ทรมานในอบายภูมิ^{๒๐} อย่างสิ้นเชิง

^{๑๒} ขุททกนิกายภูจฺกถา ปฏฺิสมฺภิทามคฺควณฺณนา (สทฺธมฺมปกาสิณี ๑) - หน้าที่ ๒๗

^{๑๓} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖. ขุ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๙.

^{๑๔} ดุรายละเอียตโน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๔/๑๐๒, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๖๕.

^{๑๕} ดุรายละเอียตโน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

^{๑๖} ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๘.

^{๑๗} คูโน สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙. ขุ.ม.หา. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖. สํ.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๐/๗๗.

^{๑๘} ม.มฺ. (ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๒.

^{๑๙} กิเลส มาเรณโต คจฺจตตีติ มคฺโค. ภาวะที่ข่มกิเลสออกไปได้ .ขุ.เถร.อ. (บาลี)๒/๓๖/๑๕๘. หมายถึง วิชา ได้แก่ ญาณรู้แจ้ง คูโน สํ.นิ.อ. (บาลี) ๒/๔/๒๕.

^{๒๐} ม.มฺ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๒๕.

พระธรรม ตามนัยนี้หมายถึงโลกุตตรธรรม ที่เกิดขึ้นและทำให้แจ้งในธรรมมีอเนกประการ มีวิเคราะห์ว่า จตุสุ อปาเยสุ สัสสาเร วา สุตเต อปตมานเ ชาเรตีติ ฌโม. ธรรมที่ทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปนอบาย ๔ หรือในสงสาร ชื่อว่าธรรม

อถวา โสตาปนนาที่หิ อริเยหิ ธารียติ น ปุณฺณชเนหิติ ฌโม. ธรรมที่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้ มีไข่ปุณฺณชเนหิติ ชื่อว่าธรรม

กฤษพตตาทินา ผุสนาทินา สนตอาทินา สกสกภาเวน ปณฺชิตเตหิ ธารียติ สลฺลภุชียตีติปิ ฌโม. ธรรมที่บัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตนๆ ว่า หยาบกระด้าง กระทบสัมผัส และสงบ ชื่อว่าธรรม

สกตถปรตถาภิเภาเท อตเถ ชาเรตีติ ฌโม. ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งประโยชน์ต่างกัน มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น ชื่อว่าธรรม^{๑๐๑}

ท่านกล่าวไว้ในปรมัตถทีปนี ๔ ความหมาย^{๑๐๒} ดังนี้

๑. สภาวะทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกขในวิภูฏะ วิเคราะห์ว่า ชาเรตีติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะอันบุคคลพึงทรงไว้ วิเคราะห์ว่า ธารียตีติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. สภาวะนำให้สัตว์บุรุษไม่ตกสู่อบายและทุกขในวิภูฏะ วิเคราะห์ว่า ชาเรตีติ เอเตนาติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๔. สภาวะเป็นที่ตั้งอยู่ของชนผู้มีธรรมได้อาศัยเป็นที่พึ่งที่พำนัก วิเคราะห์ว่า ฌนตีติ เอเตนาติ ฌโม (ลง รมม ปัจจัยในอภิกรรมสาธนะ)

ธรรม จึงเป็นทั้งผู้ทำหน้าที่ของตนโดยอิสระก็มี เป็นผู้รับผลของการกระทำก็มี เป็นเครื่องมือของการกระทำก็มี และเป็นทั้งสำหรับรับผลก็มี

พระธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เนื่องด้วยพระองค์ทรงเป็นผู้รู้แจ้งธรรมทั้งปวงแล้ว จึงทรงเลือกเฟ้นสั่งสอนเฉพาะธรรมะที่เป็นไปเพื่อการละอกุศล และเจริญกุศล ตามหลักการแห่งอริยสัจ ๔ เท่านั้น^{๑๐๓} โดยมีวิธีการและขั้นตอน ๓ ประการ คือ

๑. สพุพปาปสฺส อกรรมิ การไม่ทำบาปทั้งปวง ด้วยการรักษาศีล

๒. กุสลสฺสุปสมปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ด้วยการให้ทาน^{๑๐๔} และเจริญสมถภาวนา (สมาธิ)

๓. สจิตตปริโยทปนํ การทำให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว^{๑๐๕} ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา (ปัญญา^{๑๐๖})

ธรรมะของพระพุทธเจ้า เป็นธรรมที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุมรรค ผล และทำให้แจ้งพระนิพพานแล้ว

^{๑๐๑} พระมหาสมปอง มุฑิต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพฯ : บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๖.

^{๑๐๒} พระญาณธชะ, อภิธัมมัตถะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^{๑๐๓} ส.ส. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓., ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒/๑๘๕. กุศลธรรม คือ ธรรมะที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤติกุศลธรรมนั้นๆ ฉลาดขึ้นไปตามลำดับ จนเกิดปัญญาญาณ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ สำเร็จมรรค ผล นิพพาน ได้ ประสพสุขอย่างถาวร ดูใน ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๒๕, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๕๔.

^{๑๐๔} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๘๙. อง.นวก.อ. (ไทย) ๔/-/๔๘๓.

^{๑๐๕} ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ ๕ ประการ ดูใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๔/๙๕

^{๑๐๖} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๓, ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙.

ไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ ๔ และทำให้ผู้ที่เข้าถึงธรรมะแล้ว ปลอดภัยไปอย่างยิ่ง^{๑๐๗}

หลักสำหรับตัดสินธรรมะที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า มี ๘ ประการ คือ ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความกำหนด (สราคะ) เพื่อการประกอบตนอยู่ในความทุกข์ (สังโยคะ) เพื่อสะสมกิเลส (อากยะ) เพื่อความอยากใหญ่ (มหัจฉตา) เพื่อความไม่สันโดษ (อสังตุนฺนิตา) เพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ (สังคณิกา) เพื่อความเกียจคร้าน (โกสัชชะ) และเพื่อความเลี้ยงยาก (ทุพภรตา) พึงทราบว่าเป็น ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ส่วนธรรมใดเป็นไปเพื่อความคลายกำหนด (วิราคะ) เพื่อการไม่ประกอบตนไว้ในกองกิเลส (วิสังโยคะ) เพื่อการไม่สะสมกองกิเลส (อุปจยะ) เพื่อความปรารถนาน้อย (อัปปิจฉตา) เพื่อความสันโดษ (สังตุนฺนิตา) เพื่อการไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ (อสังคณิกา) เพื่อความไม่เกียจคร้าน คือความเพียรติดต่อสมาเสมอ (วิริยารัมภะ) เพื่อความเลี้ยงง่าย (สุภรตา) พึงทราบว่าเป็นธรรมวินัย เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า^{๑๐๘}

๔.๒.๒ ความหมายของปรมัตถธรรม

ปรมัตถ์ แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง, เนื้อความอย่างยิ่ง, เนื้อความอันสูงสุด^{๑๐๙} คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวีนีกกล่าวว่า ปรโม อุตตโม อวิปริโต อตโถ ปรมตโถ. “สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึงไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า ปรมัตถ์”

คำว่า ธรรม มีความหมายว่า สภาวะทรงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรมไว้ไม่ให้ตกสู่อบายภูมิ ๔ และทุกข์ในวิภวัญชะ มีวิเคราะห์ว่า ธารเตตีติ ธมฺโม แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ (ซึ่งสภาพเดิมของตน) เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธรรม คือ ทรงสภาพเดิมของตน^{๑๑๐}

ปรมัตถธรรม คือ สภาวะธรรมที่เป็นความจริงตามความหมายแต่อย่างใด ที่ตรงตามสภาวะ ไม่มีมีการแปรปรวน หรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวอยู่ในวิภวัญชะสงสารซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักสิ้น และสภาวะธรรมทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวิภวัญชะสงสาร คือความสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ ได้แก่พระปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ ธรรมที่มีเนื้อความที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง คือ จิต ๘๙ ดวง(อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง) เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ นิพพาน ๑^{๑๑๑}

๔.๒.๓ ประเภทของปรมัตถธรรม

โดยนัยแห่งปรมัตถธรรมแล้ว พระพุทธศาสนาแบ่งความจริงสูงสุดหรือปรมัตถ์จะออกเป็น ๔ ประเภท ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหบาลีว่า

“ตตถ วุตตาทิธมฺมตถา จตฺธา ปรมตฺถโต

^{๑๐๗} พุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๗.

^{๑๐๘} อัง. อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๕๓/๓๓๙.

^{๑๐๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช,ราชบัณฑิต),พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุดคำว่าดี ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง ๒๕๔๘), หน้า ๕๑๓.

^{๑๑๐} พระญาณธัช, อภิธรรมัตถะและปรมัตถ์ที่ปณี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท,๒๕๔๖), หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียด พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ,ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ , มูลนิธิสัทธัมมโชติกจัดพิมพ์ โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๔๐ ครั้งที่ ๘ หน้า ๓-๙

จิตต์ เจตสิก รูป นิพพานมีติ สัพพทา”^{๑๑๒}

“อรรถแห่งพระอภิธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยปรমัตถ์ทุกประการ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑”

ดังนั้น สิ่งที่มีอยู่จริงอย่างปรมัตถ์หรือปรมัตถสัจจะตามทรรศนะพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีอยู่ ๔ ประเภท คือ

๑) จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ^{๑๑๓}

จิต เป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมหรือสังขตธรรม เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นก็เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ก็มีเหตุปัจจัยที่ทำให้ตั้งอยู่ และเมื่อดับหรือเสื่อมสลายก็เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้แตกดับ ในลักษณะเช่นนี้เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ หรือลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง จึงเรียกลักษณะนี้ว่าสภาวะธรรมหรือสังขตธรรมจิต เป็นธรรมชาติที่ย่อมรู้อารมณ์ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอธรรมชาตินั้นเรียกว่าจิต ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกาได้ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่ารู้อารมณ์ จิตเป็นสิ่งที่จริงเป็นปรมัตถธรรม”^{๑๑๔}

ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ ๓ ประการ คือ ๑. มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ ๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ ๓. ทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตรพิสดาร

ลักษณะสภาวะการเกิดของจิตมี ๔ อย่าง

วิชานนลกขณิ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ

ปุพฺพกมรสิ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง หรือทำให้ดวงหนึ่งต่อดวงหนึ่งเกิดติดต่อกันเป็นกิจ

สนธานปจฺจุปฺภูฏานํ มีการเห็น ได้ยิน ฯลฯ สืบต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นความปรากฏของจิต

นามรูปปฺภุฏานํ มีนามและรูป เป็นเหตุก่อให้เกิดขึ้น

จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ ตามหลักฝ่ายอภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ หรือพิสดารเป็น ๑๒๑

แบ่งโดยชาติ เป็นอกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิปากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) และกิริยาจิต ๒๐

แบ่งโดยภูมิ เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)^{๑๑๕}

^{๑๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๐๖) , หน้า ๑.

^{๑๑๓} ดูรายละเอียด ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๒/๖๒/๓๖

^{๑๑๔} บุญมี เมธางกูร,วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี,คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์ , ๒๕๒๑), หน้า ๒๖.

^{๑๑๕} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๔ , (กรุงเทพฯ : บริษัท ด้านสุทธการพิมพ์ จำกัด , ๒๕๓๑) , หน้า ๔๓.

๒. เจตสิก เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด อาศัยจิตรู้อารมณ์^{๑๑๖}

เจตสิก เป็นปรมาตถธรรมที่เป็นสภาวะธรรมหรือสังขตธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นนามธรรมที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยเพื่อทำหน้าที่เข้าประกอบจิต หรือปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะ เป็นไปตามเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งนั้น

เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามสภาวะลักษณะของเจตสิกแต่ละ ประเภท เจตสิกและจิตที่ประกอบเข้าด้วยกัน เรียกว่า “สัมปยุตตธรรม” เจตสิกมีลักษณะการประกอบกับ จิต ๔ ประการ ดังสรุปได้ดังนี้มีการเกิดพร้อมกันกับจิต มีการดับพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับ จิต และเกิดในวัตถุอันเดียวกันกับจิต

เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ขาดจิตเสียแล้วเจตสิกก็รู้อารมณ์ ไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องอาศัยจิตเกิดขึ้นเสมอไป ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้น ย่อมเกิดใน จิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย ดังจะนิตยเถว่า “เจตสิ ภว เจตสิ ก ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่าเจตสิก

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตสิก เพราะอรรถว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่มีก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ส่วน จิตแม้เว้นจากเจตสิกบางประการ ก็ยังเป็นไปได้ในอารมณ์ เพราะฉะนั้นเจตสิก จึงชื่อว่ามีความ เป็นไปเนื่องกับจิต เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน อีกร้อยอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ประกอบในจิต ชื่อว่าเจตสิก^{๑๑๗}

เจตสิ นียุตต เจตสิ ก ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตย ชื่อว่า เจตสิก^{๑๑๗} เจตสิก คือ ธรรมชาติ ที่ประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่าง ๆ^{๑๑๘} อาการที่ประกอบในจิตนั้นมีลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑) เอกุปปาต เกิดพร้อมกันกับจิต ๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกันกับจิต ๓) เอกาลมพณ มีอารมณ์เดียวกับจิต ๔) เอกวตถุ อาศัยวัตถุเดียวกับจิต^{๑๑๙}

เอกุปปาตเจตสิกนี้เกิดพร้อมกันกับจิตเสมอ หมายความว่า เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดขึ้น ด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อนเจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อนจิตเกิดทีหลังนั้นไม่ได้

เอกนิโรธะ ในทำนองเดียวกัน เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง

เอกาลมพณะ อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับรู้อยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับที่จิตเข้าไปรับนั่นเอง เช่น จิตรับรับรู้อารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับสีขาวด้วย จิตรับอารมณ์สีดำ เจตสิกก็รับสีดำด้วย ดังนี้ เป็นต้น^{๑๒๐}

เอกวตถุกะ ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นชนิดเดียวกันกับที่อาศัยเกิดของจิตเช่น จิตอาศัยตา เกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตอาศัยหูเกิด เจตสิกก็อาศัยหูเกิดด้วย จิตอาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็

^{๑๑๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวินิฎฐา ฉบับ แปลเป็นไทย**, อ้างแล้ว, หน้า ๒๑.

^{๑๑๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล**, (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙.

^{๑๑๘} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๑๓๕

^{๑๑๙} ชุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๑๔๔/๓๑๓

^{๑๒๐} ตูรายละเอียด อภิ.สง.อ.(บาลี) ๒๐๖/๑๙๐

^{๑๒๑} พระอริการพรหมมาศ ธีรภทโท, **ปรมาตถธรรม ๔, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อภิธรรมโชติก วิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๔**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕.

อาศัยหัวใจเกิดด้วย^{๑๒๑}

เมื่อมีลักษณะครบทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่า เจตสิก
จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อ
ผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉนั้นใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระ
ได้ฉนั้น^{๑๒๒}

ลักษณะที่จิตทุกของเจตสิก มีดังนี้

จิตตนิสสิตลक्षणम्	มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น เป็นลักษณะ
อวิโยคุปาปนธรส	เกิดร่วมกับจิต เป็นกิจ
เอกาลมพณปจจุปฏฐาน	รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เป็นผล
จิตตูปาทปทฐาน	มีการเกิดขึ้นแห่งจิต เป็นเหตุใกล้ ^{๑๒๓}

เจตสิกนี้แม้ว่าจะเป็นสิ่งปรุงแต่งจิต ให้มีพฤติกรรมเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็
ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่ เป็นประธาน เพราะเจตสิกเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยจิตเกิด ไม่ว่าจะเป็ความพอใจ ความไม่
พอใจ ความรัก ความเกลียด ความสงบ หรือฟุ้งซ่าน ล้วนเป็นคุณสมบัติของเจตสิกทั้งสิ้น แต่เจตสิกเกิดขึ้น
เอง และแสดงพฤติกรรมเองไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเป็นตัวแสดงพฤติกรรมแทน

เจตสิกเป็นธรรมที่ประกอบด้วยจิต อาการหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความ
โกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้นมี ๕๒ อย่าง แบ่งออกเป็น อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓
อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕

เจตสิกมีลักษณะที่แตกต่างกัน รวม ๕๒ ลักษณะ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. อัญญาสมานาเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายกลาง สามารถเข้าประกอบด้วยทั้งจิตที่เป็นกุศลและ
อกุศลมี ๑๓ ลักษณะ

๒. อกุศลเจตสิก ประกอบได้กับจิตที่เป็นอกุศลเท่านั้น มี ๑๔ ลักษณะ

๓. โสภณเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบได้กับโสภณจิต (จิตฝ่ายดีงามเท่านั้น มี ๒๕
ลักษณะ ทำให้จิตดีงาม ปราศจากความเร่าร้อน เว้นจากบาป เว้นจากทุจริต ตั้งอยู่ในศีลธรรมได้

อนึ่ง เจตสิกนี้แม้ว่าจะเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งให้ประพฤติเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็
ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน เพราะเจตสิกต้องอาศัยจิตเกิด

๓. รูป เป็นปรมัตถสภาวะอย่างหนึ่งที่จัดเป็นสังขตธรรมเช่นเดียวกับจิตและเจตสิก เพราะเป็น
สิ่งที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย จิต เจตสิกเป็นนามธรรม แต่รูปมิใช่นามธรรม
รูปเป็นรูปธรรม ซึ่งได้แก่สรรพสิ่งทั้งหลายที่กินที่ในอวกาศได้หรือหมายถึงสิ่งที่เป็นสารในความเข้าใจ
โดยทั่วไป^{๑๒๔}

^{๑๒๑} พระอธิการพรหมมาศ ธีรภทฺโท, **ปรมัตถธรรม ๔**, หน้า ๒๕.

^{๑๒๒} ดูรายละเอียด ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๒๕

^{๑๒๓} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม **ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิก**
ปรมัตถ์, หน้า ๒-๓.

^{๑๒๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, **อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวินิฎฐิกา ฉบับ**
แปลเป็นไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๒๑.

รูป คือ ธรรมชาติที่ผันแปรแตกดับไปด้วยความเย็นและความร้อน^{๑๒๕} มี ๒ ประเภทคือ

๑. รูปบัญญัติ คือ สิ่งที่เรามองเห็นกัน เรียกกันไปต่าง ๆ ทั้งที่ไม่มีชีวิตจิตใจครอง และมีชีวิตจิตใจครอง เช่น ผู้หญิง ผู้ชาย ก็มีชื่อต่างกันออกไป สัตว์ต่าง ๆ ตัวผู้ ตัวเมีย ก็มีชื่อเรียกกันต่าง ๆ กัน ไป ต้นไม้แต่ละชนิดทั้งที่ยืนต้นและล้มลุก ก็มีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป รวมถึงพื้นดิน ภูเขา ลำคลอง เป็นต้น เหล่านี้เป็นรูปโดยบัญญัติ

๒. รูปปรมาตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริง ๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป ด้วยอำนาจของความเย็นและความร้อน ซึ่งทั้งสองนัยนี้สรุปได้ว่า รูปก็คือธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง

รูปปรมาตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

รูปปนลกขณิ	มีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ
วิกิณฺณรสี	มีการแยกออกจากกัน(กับจิต)ได้ เป็นกิจ
อพยากตปจฺจุปฺภูฐานิ	มีความเป็นอภัยกตธ เป็นอาการปรากฏ
วิญญานปทฺภูฐานิ	มีวิญญาน เป็นเหตุก่อให้เกิด ^{๑๒๖}

รูป คือ สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง , สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน , ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูตรูป หรือ ธาตุ ๔ และ อุปาทายรูป ๒๔^{๑๒๗}

๔. นิพพาน

ปรมาตถธรรมที่เรียกว่า จิต เจตสิก รูป ที่กล่าวผ่านมาแล้ว ถือเป็นสังขตธรรม เพราะเหตุที่สภาวะธรรมทั้ง ๓ นั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ส่วนปรมาตถธรรมที่เรียกว่า นิพพานเป็นนามธรรม และเป็นสิ่งที่มีอยู่ในลักษณะเป็นอสังขตธรรม คือไม่ถูกปรุงแต่ง ไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น^{๑๒๘} คัมภีร์อภิมมัตถสังคหบาลี ให้คำอธิบายว่า “ธรรมชาติที่เรียกว่านิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากต้นเหตุที่ท่านเรียกว่า วาณะ เพราะร้อยรัดคือเย็บไว้ ซึ่งภavn้อยและภavnใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดับไฟ คือราคะ เป็นต้น”^{๑๒๙}

นิพพานเป็นธรรมชาติที่สงบจากรูปนาม (ขันธ ๕) เพราะวานิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่พ้นจากต้นเหตุอย่างเด็ดขาด^{๑๓๐} เป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นอสังขตธรรม^{๑๓๑} ดัง

^{๑๒๕} พุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๑๒

^{๑๒๖} อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๑๔๗

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๕๓.

^{๑๒๘} ลลนา อิศวรุณิรันดร์, การศึกษาวิเคราะห์เรื่องสังขจะในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท, หน้า ๘๖.

^{๑๒๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิมมัตถสังคหบาลีและอภิมมัตถวิถาวินิฎฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๒๒.

^{๑๓๐} ตูรายละเอียด พุ.ป.อ.(บาลี)๒/๖๒/๙๖

^{๑๓๑} พุ.อ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘

มีวจนัตถะแสดงว่า ตณฺหาวานโต นิภฺขนฺโต นิพฺพาน^{๑๓๒} ธรรมชาติโตพ้นจากต้นหาที่ชื่อว่าวานะ อันเป็นเครื่องร้อยรัดภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นิพพาน^{๑๓๓}

วิเสสลักษณะของนิพพานมี ๓ ประการ^{๑๓๔} คือ

สนฺติ ลกฺขณา	มีความสุขสงบจากเพลิงทุกข์ ^{๑๓๕} เป็นลักษณะ
อจฺจุต รสา	มีความไม่เคลื่อนไหว ^{๑๓๖} เป็นกิจ (สัมปตติรส)
อนิมิตฺต ปจฺจุปฺภูฏานา	ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสฺสรณ ปจฺจุปฺภูฏานา	(หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปทฺฏฐานํ น ลพฺภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็น ธรรมที่พ้นจาก เหตุ จากปัจจัยทั้งปวง) ^{๑๓๗}

๔.๒.๔ สังขตธรรม และอสังขตธรรม

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ให้ความหมายวิปัสสนาว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดเห็นแจ้ง มีบทแปลบาลีวิเคราะห์ว่า ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรม มีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้นชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๓๘}

สรรพสิ่งตามธรรมชาติสรุปรวมใน “ธรรมนิยาม” ที่ถือว่าเป็นนิยามร่วมหรือนิยามสากล ของสิ่งที่ปรากฏมี^{๑๓๙} กล่าวได้ว่า เป็นกฎที่ครอบคลุมให้ทุกสิ่งเป็นไปตามสามัญญลักษณะ โดยขอบเขตของสรรพสิ่งทั้งปวงตามที่มีพระพุทธรูปพระธรรมที่ตรัสแสดงถึงสิ่งทั้งปวง ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังข้อนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นสิ่งที่ทั้งปวง จักจับกับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ อันนี้เรากล่าวว่า สิ่งทั้งปวง^{๑๔๐}

ธรรมชาติ และสรรพสิ่ง หลักความจริงดังกล่าวสรุปได้ ดังนี้

๑. สรรพสิ่งไม่ได้อยู่ในอำนาจของใคร ๆ และไม่มีใครที่จะเป็นเจ้าของ หรืออ้างได้ว่าเป็นของของตนได้อย่างแท้จริง ส่วนหนึ่งของสรรพสิ่ง คือ สังขตธรรม ที่ผันแปรไปตามเหตุปัจจัย ส่วนอสังขตธรรม มีสถานะที่เสถียรไม่อิงอาศัยสิ่งอื่น ๆ

๒. ส่วนที่เป็นสังขตธรรมไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริง แต่เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่มีการเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลง และแตกสลาย เพราะเหตุว่าสิ่งต่าง ๆ นั้นเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย แม้ว่าจะเป็นอย่างมนุษย์หรือสัตว์ก็ตาม ถือเป็นองค์รวมขององค์ประกอบต่าง ๆ ได้แก่ธาตุ อายตนะ เป็นต้น อีกส่วนหนึ่งเป็น

^{๑๓๒} ขุ.ม.อ.(บาลี) ๗๙

^{๑๓๓} ดูรายละเอียด วิ.มหา.อ.(บาลี) ๑/๒๕๕ , ขุ.เถรี.อ.(บาลี)๑๒๑ , ขุ.อิติ.อ.(บาลี)๑๘๘

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๒๕.

^{๑๓๕} ขุ.ม.อ.(บาลี)๑๗๗/๔๓๘ , ขุ.อป.อ. (บาลี)๑/๕๐๔/๓๓๘

^{๑๓๖} ขุ.จุ.อ.(บาลี)๕๕/๓๔

^{๑๓๗} ขุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๑๐/๒๐

^{๑๓๘} อ้างใน พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารีย์, ศึกษาวិเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗

เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๔๑.

^{๑๓๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, อ้างแล้ว, หน้า ๑๕๓.

^{๑๔๐} ส.ส. ๑๘/๒๔/๑๕.

อสังขตธรรม คือ สิ่งเดียวที่เราสามารถยืนยันได้ว่ามีอยู่จริง เพราะไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และไม่แตกสลาย

๓. จากพื้นฐานข้างต้น “สรรพสิ่ง” (เว้นอสังขตธรรม) ล้วนแต่ดำเนินไปตามกฎของนิยามตามธรรมชาติ สิ่งที่อยู่ในเงื่อนไขเดียวกันย่อมก่อให้เกิดผลเช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นกฎอุตุนิยาม พิษนิยาม จิตนิยาม กรรมนิยามและธรรมนิยาม อาจกล่าวได้ว่าเป็น กระบวนการที่โยงใยในปฏิสัมพันธ์ของกันและกัน ระหว่างมนุษย์กับเพื่อนมนุษย์ มนุษย์กับสัตว์โลกทั้งหลาย และมนุษย์กับโลกธรรมชาติ ทั้งหมดจึงดำเนินไปตามครรลองแห่งธรรม

๔. เนื่องจากสรรพสิ่งเป็นอนัตตา ดังนั้น การรับรู้ตามความจริงและไม่ไปหลงผิดยึดสิ่งใด ๆ ว่าเป็นตัวตนหรือสิ่งที่มีตัวตน ถือเป็นความสัมพันธ์ของการดำรงอยู่ ที่สอดคล้องกับเหตุปัจจัยตามระบบของธรรมชาติ โดยปราศจากสัตว์ ชีวะ หรือ อัตตา

๕. การรวมตัวของเหตุปัจจัยตามนิยามของแต่ละส่วน คือ การกำหนดทิศทางของจักวาลและความเป็นไปอย่างเหมาะสมของแต่ละนิยาม โดยมีความเชื่อมโยงกับอีกนิยามหนึ่ง การที่นิยามหนึ่งมีผลกระทบต่ออีกนิยามหนึ่ง อาจทำให้เกิดความหันเหของทิศทางในระบบจักวาลได้ ผลที่เกิดขึ้นใหม่นี้ ก็จะมีผลสืบเนื่องเป็นลูกโซ่ต่อไป (อิทัปปัจจยตา)

สิ่งทั้งปวงตามพุทธพจน์ดังกล่าว ได้แก่ आयตนะ ๑๒ กล่าวคือ आयตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ กับอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์^{๑๔๑} นั่นคือ โลกทั้งภายในและโลกภายนอก ที่เป็นมนุษย์และสิ่งที่มีมนุษย์ต้องสัมผัส ล้วนมีความเคลื่อนไหวไปตามกระบวนการของธรรมชาติ นอกจากนี้ สิ่งทั้งปวงจัดส่วนตามลักษณะของสรรพสิ่งออกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง แต่ไม่ใช่เป็นอัตตา

ธรรมทั้งปวง คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีใช้สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัวมีตัวตน อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม

๑) **สังขตธรรม** คือ ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ร่วมกันรังสรรค์ประกอบกันขึ้น เป็นสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมและนามธรรม ครอบคลุมทุกสิ่งยกเว้นนิพพาน เมื่อมีสิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งตรงกันข้ามกัน คืออสังขตธรรม

สังขตธรรม ธรรมที่มีสภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น สิ่งที่ปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึงสภาวะทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ดีที่ชั่ว และที่เป็นกลางๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

"สังขาร" คือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

สังขตลักษณะหรือสังขาร จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้นและรอบกายของบุคคล สิ่งก็ตามองเห็นโดยเป็นรูปต่างๆ เป็นต้นไม้ เป็นภูเขา เป็นบ้าน เป็นเรือน เป็นบุคคล เสียงที่ได้ยิน กลิ่นรส และสิ่งถูกต้องที่ได้ทราบ เรื่องราวที่คิดนึกทางใจซึ่งปรุงขึ้นมา เหล่านี้ก็เป็นสังขตธรรมทั้งนั้น ธรรมมีปัจจัย

^{๑๔๑}ที.ปา. ๑๑/๓๐๔-๓๐๕/๒๓๘.

ปรุงทั้งนั้น ตลอดจนถึงโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ ดินฟ้าอากาศ อะไรทั้งหมด ผนตกแตกออกอะไรเหล่านี้ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ทั้งหมดนี้เป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เกิดจากเหตุทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างนี้จึงตกอยู่ในลักษณะของสังขตลักษณะ คือลักษณะที่มีปัจจัยปรุงทั้งนั้น

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่า เป็นสังขตว่า เป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ปรากฏมีการเกิด (อุปปาโท ปณณายติ)
๒. ปรากฏมีการเสื่อม (วโย ปณณายติ)
๓. เมื่อตั้งอยู่ ก็มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ (จิตสส อณณตตฺตํ ปณณายติ)^{๑๔๒}

ซึ่งรวมเรียก สามัญลักษณะหรือไตรลักษณะ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปนามขั้น ๕ อย่างต่อเนื่อง อยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย ย่อมเห็นความเป็นอนิจจังปรากฏชัดเจน เพราะมีความเกิดขึ้นแล้วดับไปไม่มีเหลือ ให้กำหนดรู้ได้อย่างต่อเนื่อง ทำให้ผู้ปฏิบัติรู้เห็นรูปนามโดยความเป็นอนิจจลักษณะชัดเจนมากขึ้น เป็นเครื่องหมายบอกให้รู้ว่า อนิจจานุปัสสนานี้มีความเจริญมากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะเห็นลักษณะ ๔ ประการ ในการที่จะทำให้รู้ได้ว่า รูปนามขั้น ๕ เป็นอนิจจลักษณะ ๔ อย่าง คือ

- ๑) มีการเกิดขึ้นและดับไป (อุปปาทวยวตตตา)
- ๒) แปรปรวนไม่คงที่ (วิปริณาม)
- ๓) ดำรงอยู่ชั่วขณะ (ตาวกาลิก)
- ๔) ปฏิเสธความเที่ยง (นิจจปฏิกุเขป)^{๑๔๓}

ลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงความไม่เที่ยงทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นเครื่องหมายบ่งบอกให้รู้ได้ว่า รูปนามขั้น ๕ เป็นอนิจจัง ปรากฏความไม่เที่ยงให้รู้เห็นเพราะมีความเกิดดับอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นอนิจจลักษณะ เวลาใด เวลานั้นก็จะมีความรู้เห็นในลักษณะทั้ง ๔ ไปด้วยว่า ธรรมเหล่าใดมีปัจจัย ๔ อย่างนี้ปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังขตธรรม เป็นธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งให้มีความเปลี่ยนแปลงไป สังขตธรรมทั้งหลายย่อมมีความเกิดขึ้น (อุปปาทะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) ดับไป (ภังคะ) อันเป็นสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่จะทำให้รู้และจำได้ว่า นี่เป็นสังขตธรรม และ อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ ทั้ง ๓ ขณะนี้ เรียกว่า ชาติ ชรา มรณะ คือ ความเกิด ความแก่ และความตาย

ความไม่เที่ยงของสังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง จะยังไม่ปรากฏโดยความรู้เห็นความเกิดขึ้นและตั้งอยู่เท่านั้น เพราะผู้ปฏิบัติอาจอนุมานได้ว่า เมื่อมีความเกิดขึ้นและความตั้งอยู่แล้ว ก็ต้องมีความดับไป เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้เห็นความดับไปแล้ว จึงจะเข้าใจความไม่เที่ยงได้อย่างชัดเจน เพราะเหตุนี้ ความไม่เที่ยงจึงปรากฏชัดในขณะที่กำลังดับไป จะเห็นได้ต่อเมื่อผู้ปฏิบัติมีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีกำลังมากขึ้น วิปัสสนาญาณจึงมีกำลังมากพอที่จะทำให้เห็นประจักษ์ชัดความดับไปอย่างชัดเจนได้

๒) อสังขตธรรม เป็นธรรมหรือสภาวะตามธรรมชาติ ที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง และไม่ เป็นไปตามเงื่อนไขปัจจัย (นิพพาน) ฉะนั้น สิ่งทั้งปวงในธรรมชาติดังกล่าว ได้แสดงลักษณะอันเป็น เครื่องหมายให้ได้กำหนดรู้ว่า สิ่งใดเป็นอย่างไรนั้น

^{๑๔๒} วจ.ติก. ๒๐/๔๘๖-๔๘๗/๑๖๙.

^{๑๔๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ, หน้า ๕๑๔.

อสังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะว่าไม่ใช่สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่ขึ้น ของอสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏมีการเกิด (น อุปปาโท ปณณายติ)
๒. ไม่ปรากฏมีการเสื่อม (น วโย ปณณายติ)
๓. เมื่อตั้งอยู่ ก็ไม่มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ (น จิตตสส อณณตตตํ ปณณายติ)^{๑๔๔}

อสังขตธรรม ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๑๔๕} พระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า ตัวบุคคลอันประกอบขึ้นด้วยขันธ์ ๕ นั้น ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตน ไม่เป็นนิรันดร์ มีเกิดมีดับ เป็นความทุกข์จากภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายลง มีความกดดันและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยในการปรุงแต่งนั้นเปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากเหตุ ว่างจากเจ้าของและผู้ถือครอง ไม่มีผู้กระทำ ไม่มีผู้รู้สึก ไม่มีผู้ควบคุมบังคับบัญชา และไม่มีตัวตนมีพระสูตรแสดงไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่ของธรรม) ธรรมนิยาม (ความกำหนดแน่ของธรรม) ตั้งอยู่ มีอยู่ พระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายจะทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่เมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติขึ้น คือว่าได้ตรัสรู้พระธรรมก็จำแนกแจกแสดงเปิดเผย กระทำให้ตื่นซึ่งธาตุนั้น คือธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น ในพระสูตรนี้ได้แสดงชี้ไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ว่าอย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่ สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน

นิพพานเป็นปรมาตถธรรมที่มีอยู่จริง เป็นวิสังขาร คือ ปราศจากสังขาร นิพพานเป็นอสังขตธรรม คือ ธรรมอันปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ อสังขตธรรม ๓ คือ ไม่เกิด ไม่เปลี่ยนแปลงผืนเป็นอย่างอื่น ไม่แตกสลายดับไป

นิพพานเป็นธรรมธาตุมีอยู่ เป็นอายตนะและอารมณ์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมชาตินั้นเป็นที่สิ้นสุด เป็นที่ดับทุกข์

นิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นของระงับอันประณีต ไม่เป็นที่เที่ยวไปแห่งวิตก เป็นของละเอียด เป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้แจ้ง

นิพพานธาตุเป็นธาตุอันสงบระงับอย่างยิ่ง เพราะปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากตัณหา และราคะ คือ ธรรมชาติที่เป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติที่สละคืนอุปธิทั้งหลาย เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ปราศจากความกำหนัด เป็นที่ดับสนธิ

นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขที่เกิดจากความสิ้นทุกข์ไม่ใช่สุขแบบโลกียะต่างๆ ไปเมื่อว่าโดยผลแล้วนิพพานคือความสิ้นทุกข์โดยประการทั้งปวงมีผลอย่างเดียว คือ สันติสุขหรือบรมสุข

^{๑๔๔} ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๗/๖๖๓. ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง ธรรมที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัย ได้แก่พระนิพพาน (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๙, ชุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘.

^{๑๔๕} วิ.ป. (ไทย) ๘/๘๒๖/๒๒๔.

นิพพานมีลักษณะเป็นอนัตตา เพราะไม่มีตัวตนในการรับรู้ เพราะถ้านิพพานยังมีตัวตนก็ยังไม่ชื่อว่าหลุดพ้นเพราะยังติดอยู่ที่ตัวตน เหมือนอย่างว่าไฟดับ ต้องไม่มีตัวตนของไฟ ถ้ายังมีตัวตนของไฟอยู่ เราก็มองเห็นได้ และไม่เรียกว่าไฟดับ

นิพพานคือธรรมที่พ้นไปจากเหตุและผล อริยสัจเป็นธรรมที่ประกอบไปด้วยเหตุและผล ส่วนพระนิพพาน คือ ธรรมที่พ้นไปจากเหตุผล เปรียบเทียบเช่น การเดินทางไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง การเดินทางคือเหตุ การถึงคือผล แต่สถานที่ถึงนั้นไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา พระนาคเสนทูลแก้ปัญหาของพระยามิลินท์ที่ทรงถามว่า ถ้านิพพานไม่มีที่ตั้งอาศัย นิพพานก็ย่อมไม่มี โดยกราบทูลว่า "โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานหาไม่มี แต่นิพพานนั้นมีอยู่ พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำให้แจ้งนิพพาน ด้วยการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย มหาบพิตรเหมือนดั่งว่าชื่อว่าไฟย่อมมีอยู่ แต่โอกาสอันเป็นที่ตั้งของไฟนั้นหาไม่มี เมื่อบุคคลเอาไม้สองอันมาขัดสีกันก็ย่อมได้ไฟขึ้นมาฉับใด มหาบพิตร นิพพานก็มีอยู่ฉับนั้นนั่นแล โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานนั้นไม่มี (แต่) พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำนิพพานให้แจ้งด้วยการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย..."^{๑๔๖}

พระพุทธเจ้าไม่เคยทรงอธิบายว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานเมื่อดับขันธแล้วจะอยู่ในสภาพเช่นใด การอธิบายทำได้ในลักษณะเพียงว่า นิพพานคือการดับทุกข์ สิ้นตัณหา เหมือนไฟที่ดับจนสิ้นเชื้อไม่สามารถที่จะลุกขึ้นมาได้อีก สำหรับพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น พระพุทธองค์ไม่ทรงตรัสยืนยันถึงความมีอยู่หรือความดับสูญ พระองค์ตรัสแต่เพียงว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ทั้งเทวดาและมนุษย์จะไม่สามารถเห็นพระองค์อีกต่อไป "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคต มีตัณหาอันนำไปสู่ภพขาดแล้ว ยังดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังดำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักไม่เห็นตถาคต"^{๑๔๗}

ในคำสอนพระพุทธศาสนา ไม่มีอัตตาใดเข้าสู่นิพพาน และไม่มีอัตตาดับสูญในภาวะแห่งนิพพาน แม้ในโลกแห่งปรากฏการณ์ เบื้องหลังเบญจขันธ์อันไม่เที่ยงนั้น ก็ได้มีอัตตาซึ่งเป็นผู้รับรู้หรือเป็นพื้นฐานแห่งตัวตนที่เที่ยงแท้อยู่ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกอยู่ในรูปของกระบวนการ การที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ทั้งรูปธรรม นามธรรม กระบวนการแห่งนามรูปที่สมมติว่าเป็น ตัวตน สัตว์ บุคคล เราเขา นี้ เมื่อวิวัฒนาการไปจนกระทั่งถึงที่สุด ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปก็เป็นอันยุติลง สภาพความสิ้นสุดกระบวนการแห่งนามรูปที่ไม่เที่ยงแปรปรวนอยู่ทุกขณะนี้ เรียกว่านิพพาน เมื่อรูปและนามดับ นิพพานจึงไม่ใช่ทั้งจิตและสสารซึ่งต้องอาศัยเหตุปัจจัยในการดำรงอยู่ พระนิพพานตั้งอยู่โดยไม่ต้องอาศัยเหตุปัจจัย จึงเรียกว่า อสังขตธรรมในพระไตรปิฎกมักเปรียบนิพพานว่าเหมือนกับไฟที่ดับแล้ว ไม่สามารถบอกได้ว่าไฟที่ดับไปนั้นหายไปไหนหรืออยู่ในสภาพใด

นิพพานเป็นธรรมที่พ้นไปจากโลก การอธิบายนิพพานโดยอาศัยพื้นฐานในทางโลกตลอดจนภาษาทางตรรกวิทยาจึงไม่อาจกระทำได้ การจำกัดความจึงมักใช้การปฏิเสธทุกสิ่งทุกอย่าง เช่น ไม่ใช่ทั้งสิ่งนั้นและสิ่งนี้ ไม่มีการอุปบัติ ไม่มีการจติ ไม่มีองค์ประกอบ ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการแตกทำลาย ไม่ใช่ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นต้น ดังปรากฏในพาหิยสูตร ความว่า "ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อม

^{๑๔๖} มิลินทปัญหา. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540 มิลินท. หน้า 336

^{๑๔๗} ที.สี.(ไทย) ๑๔/๙๐

ไม่มี ก็เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่าเป็นมุนีเพราะรู้ (สัจจะ ๔) รู้แล้วด้วยตนเอง เมื่อนั้นพราหมณ์ย่อมหลุดพ้นแล้ว จากรูปและอรูปรู จากความสุขและความทุกข์..."^{๑๔๘}

ภาวะของนิพพานเป็นสิ่งที่ยากในการอธิบายว่า คือสิ่งหนึ่งสิ่งใดในโลกนี้หรือในโลกไหนๆ เพราะนิพพานเป็นภาวะที่อยู่นอกเหนือจากประสาทสัมผัสเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เป็นโลกุตตรธรรมที่ไม่มีปรากฏอยู่ในโลกียวิสัย คือพ้นจากวิสัยของโลกแห่งปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสตัณหาครอบงำอยู่จะพึงรู้ได้ฉะนั้นนิพพานจึงเป็นสภาวะธรรมที่บุคคลจะคิดคาดคะเน หรืออนุมานเอาไม่ได้ทั้งสิ้น นอกจากจะแสดงไปตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เท่านั้น

นิพพานเป็นสิ่งที่มียู่จริงในระดับปรมาตมสัจจะ มีลักษณะสงบระงับอย่างยิ่ง มีความสุขอย่างประณีต อันเกิดจากการดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง นิพพานเป็นอสังขตธรรมและเป็นวิสังขาร เพราะไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง นิพพานไม่ใช่สิ่งใดในโลก และไม่ใช่สิ่งใดในจักรวาล ไม่ใช่สสารหรือพลังงาน รับรู้ทางประสาทสัมผัสไม่ได้ ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ไม่มีเหตุปัจจัย ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการทำลาย ไม่ได้ประกอบขึ้นมาจากสิ่งใด ไม่มีที่ตั้งอาศัย นิพพานไม่มีความพร่อง นิพพานเป็นธรรมธาตุที่มีอยู่ แต่ภาวะของนิพพานไม่สามารถอธิบายได้ จะอธิบายได้ก็เป็นเพียงอุปมาอุปมัยเปรียบเทียบเท่านั้น จะสังเกตเห็นว่านิพพานจะมีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ

๑. เป็นคำอธิบายถึงลักษณะของนิพพานว่าเป็นสิ่งที่มียู่จริง เช่น นิพพานมีอยู่แต่ที่ตั้งแห่งนิพพานไม่มี ธรรมชาติเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมดมีอยู่ เป็นอยู่

๒. เป็นคำอธิบายในเชิงปฏิเสธว่านิพพานไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สิ่งนี้ เช่น นิพพานไม่ใช่สิ่งนี้ นิพพานไม่ใช่โลกหน้า นิพพานไม่ใช่พระจันทร์ พระอาทิตย์ นิพพานไม่ใช่สิ่งไหนๆ ไม่ใช่สิ่งที่เราจะรู้และเข้าใจได้ด้วยประสาทสัมผัสหรือด้วยประสบการณ์ของปุถุชนที่เป็นโลกียวิสัย เพราะนิพพานเป็นโลกุตตรธรรม คือ ธรรมที่พ้นจากวิสัยของชาวโลก ยากที่จะอุปมาเปรียบเทียบให้เหมือนสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกนี้ได้

^{๑๔๘} ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๒๕/๕๐

๔.๓ จิตปรมัตถ์

๔.๓.๑ ความหมายตามศัพท์นัย

จิต มาจากคำบาลีว่า จิตตํ ศัพท์เดิมเป็น จินต (จินตตาย) + ต (จินต ธาตุ ต ปัจจัย,ลบ น)

วิเคราะห์ศัพท์ว่า จินตเตตติ จิตตํ สภาพที่คิด ชื่อว่าจิตตะ^{๑๔๙}

อารมณฺ จินตเตติ วิชานาเท จิตตํ ธรรมชาติที่รู้อารมณฺ (จินต+ต,ลบ นต,ซ้อน ต)

ชวนวิถิวเสน อตตโน สนตนาํ จิโนตติ จิตตํ ธรรมชาติที่สะสมการสืบต่อของตนไว้ด้วยอำนาจชวนวิถึ (จิ ธาตุในความหมายว่าสะสม ต ปัจจัย,ซ้อน ต)

จิตตํ กโรตติ จิตตํ ธรรมชาติที่ทำให้จิตร (จิตต+ณ)^{๑๕๐}

อารมณฺ จินตเตตติ จิตตํ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณฺ คือได้รับอารมณฺอยู่เสมอ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต^{๑๕๑}

จินตเตติ สมပ္ยุตตมมา เอเตนาติ จิตตํ สมပ္ยุตตธรรมคือเจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณฺโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณฺของเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า จิต

จิตตํ กโรตติ จิตตํ ธรรมชาติใดทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้จิตร ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิสดารนั้นก็เพราะอำนาจแห่งจิต จิตเป็นผู้ทำให้วิจิตรพิสดารขึ้น^{๑๕๒}

๔.๓.๒ ความหมายตามอรรถนัย

จิต หมายถึง สภาพที่รู้อารมณฺ เป็นสภาวะธรรมประเภทแรกของปรมัตถส์จจะ เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย จิตในแง่ปรมัตถส์จจะคือจิตที่เป็นสามัญญลักษณะ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และจิตที่เป็นสภาวะลักษณะ ได้แก่ การรู้แจ้งอารมณฺ การเป็นใหญ่ในการรู้อารมณฺ มีการสืบเนื่อง การเกิดดับเป็นอาการปรากฏ มีนามธรรมและรูปธรรมเป็นปทัฏฐาน จิตมีสภาวะเป็นไตรลักษณ์ มีการเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไปโดยรวดเร็ว และสามารถเกิดดับได้อย่างต่อเนื่อง

จิตเป็นธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับอารมณฺ ซึ่งเป็นเครื่องยึดหยุ่นของจิต โดยอาศัยอายตนะภายนอกทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นได้ยินเสียง เสียงก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้กลิ่น กลิ่นก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้รส รสก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้เย็นร้อนอ่อนแข็งตึงไหว เย็นร้อนอ่อนแข็งก็เป็นอารมณฺของจิตในขณะนั้น แสดงว่าจิตเกิดขึ้นขณะใดจะต่องรู้อารมณฺในขณะนั้น ดังนั้นจิตจึงเป็นสภาวะธรรมที่เป็นสภาพรู้ ธาตุรู้ มีหน้าที่รู้อารมณฺ เสวยอารมณฺ กำหนดหมายอารมณฺ และคิดปรุงแต่งอารมณฺ จิตจึงเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้สิ่งที่กำลังปรากฏ

^{๑๔๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๔๗.

^{๑๕๐} อ่างแล้ว.

^{๑๕๑} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๖๒/๑๐๘,อภิ.สง.อ.(บาลี)๑๒๗/๑๑๐

^{๑๕๒} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๒/๙๘๗/๑๖๑

จิตเป็นสภาวะธรรมชนิดหนึ่ง ซึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็วสืบเนื่องกันไปตลอดเวลา จิตมีเพียง ๑ ดวง คือ เกิดขึ้นทีละดวงและก็ดับไปทีละดวง ดวงที่ดับไปก่อนจะเป็นปัจจัยให้ดวงต่อไป เกิดต่อกันไปเรื่อยๆ อย่างนี้ไม่ขาดสาย จิตมีเพียง ๑ แต่ถ้าพิจารณาตามกิจและหน้าที่ของจิตแล้ว จิตสามารถจำแนกได้อีกมากมาย

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของจิตว่า “จิต หรือ จิตต์ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือสภาพที่นึกคิด หรือความคิด หรือใจ”^{๑๕๓}

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้ให้พรคนในเรื่องจิตเอาไว้ว่า จิตมีลักษณะอยู่อย่างเดียว คือ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ (อารมณ์นิทานลักษณะ) ดังที่กล่าวไว้ใน อภิธัมมัตถสังคหบาลีว่า

“ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ดังนี้ ฯ จริงอยู่แม้เมื่อมีนิสสยปัจจัยและสมนันตรปัจจัย เป็นต้น จิตก็เกิดขึ้นไม่เว้นจากอารมณ์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความที่จิตนั้นมี การรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ฯ”^{๑๕๔}

คำว่า “อารมณ์” ในที่นี้ หมายถึง “เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต , สิ่งที่ยึดเหนี่ยว , สิ่งที่ถูกรับรู้ได้แก่ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

จิตรู้อารมณ์ในลักษณะของการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การได้สัมผัส และการรับรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ คือรู้อารมณ์ตามอายตนะภายนอก ๖ นั้นอยู่ตลอดเวลา จิตเป็นสภาวะธรรมที่เป็นสภาพรู้ ชาติรู้ที่กำลังรู้อารมณ์หนึ่งสิ่งใดที่กำลังปรากฏ มีหน้าที่รู้อารมณ์ เสวยอารมณ์ กำหนดหมายอารมณ์ และคิดปรุงแต่งอารมณ์ จิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้อารมณ์ที่กำลังปรากฏ ซึ่งไม่เพียงแต่รู้อารมณ์ที่ได้อารมณ์ สิ่งที่ได้ยิน สิ่งที่ได้กลิ่น สิ่งที่ได้ลิ้มรส และสิ่งที่มากระทบสัมผัสเท่านั้น แต่จิตยังคิดนึกได้วิจิตรต่าง ๆ มากมาย ดังนั้น โลกของแต่ละคนจึงเป็นไปตามอำนาจจิต

มีคำศัพท์ในทางพระพุทธศาสนาหลายคำที่ท่านใช้เรียกแทน (ใช้เป็นไวพจน์ คำสำหรับเรียกแทนกัน) คำว่า “จิต” คือใช้ในความหมายของคำว่าจิตอยู่หลายคำ เช่น “จิต ได้แก่ จิต ใจ มานัส หทัย ปันชระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุอันเกิดแต่วิญญานขันธนั้น”^{๑๕๕}

“ชื่อว่า ใจ ในคำว่า คิดถึงทิวทัศน์ทั้งหลายด้วยใจ ความว่า ใจ คือ จิต ใจ มานัส หทัย ปันชระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุที่เกิดขึ้นแต่ผัสสะเป็นต้นนั้น ท่านคิดนึกถึงทิวทัศน์ทั้งหลายด้วยจิตว่า โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเป็นอภิกขัมมิได้ ย่อมไม่เป็นอภิกขัมมิได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า คิดถึงทิวทัศน์ทั้งหลายด้วยใจ”^{๑๕๖}

จิต เป็นความรู้สึกนึกคิดที่มีอยู่กับตัวบุคคลทั้งหลายอยู่ทุกขณะ คือ ติดต่อกันไม่ขาดสาย มีชีวิตเชื่อมโยงไว้ให้เป็นอยู่ได้ เป็นสิ่งที่ควรรู้ควรศึกษาให้เข้าใจเป็นอย่างมาก จิตว่าโดยสภาพแล้ว มีลักษณะรู้อารมณ์อย่างเดียวกับท่านั้น มีชื่อเรียกได้หลายอย่างหลายนัย สุดแล้วแต่ผู้เรียกจะหมายเอา ถ้า

^{๑๕๓} .พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓.

^{๑๕๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๖, หน้า ๒๑.

^{๑๕๕} พุ. ม. ๒๙ / ๘๐๗ / ๕๐๑.

^{๑๕๖} พุ. ม. ๒๙ / ๓๑๙ / ๒๑๔.

หมายเอาความคิด ก็เรียกว่า “จิต” ถ้าหมายเอาอาการนึกที่ใจ ก็เรียกว่า “มโน” ถ้าหมายเอาความพอใจ ก็เรียกว่า “มานสะ” ถ้าหมายเอาหัวใจ ก็เรียกว่า “ททย” ถ้าหมายเอาความรู้สึกในใจที่สืบทอดกันไป ก็เรียกว่า “มนายตนะ” ถ้าหมายเอาความรู้สึกเป็นใหญ่ในอารมณ์ต่าง ๆ ก็เรียกว่า “วิญญาน” ถ้าหมายเอากองแห่งความรู้แจ้ง ก็เรียกว่า “วิญญานขันธ” ถ้าหมายเอาใจที่ทรงความรู้สึกแจ้งชัดไว้ได้ ก็เรียกว่า “มโนวิญญานธาตุ” ถ้าหมายเอาความรู้สึกที่สอดใส่สะอาดของใจ ก็เรียกว่า “ปณฺฑระ”

สภาวะของจิต มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดขึ้นก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง คือ เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็บังเกิดขึ้นทำให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย จิตเป็นเหตุให้เจตสิกธรรมทั้งหลายรู้อารมณ์ได้เหมือนตนเอง และทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดารไปต่าง ๆ มากมาย ดังข้อความในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกาที่อธิบายไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร หรือเพราะภาวะแห่งตนเป็น ธรรมชาติวิจิตร หรือเพราะอันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ อนึ่ง หรือเพราะรักษาไว้ซึ่งอัตตภาพอันวิจิตร หรือเพราะสั่งสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร ฯ”^{๑๕๗}

ดังนั้น จิตเป็นสภาวะธรรมประเภทหนึ่ง มีสภาวะรู้อารมณ์อย่างเดียว จิตเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่างตัวตน เพียงแต่แสดงความรู้สึกอยู่ภายใน แต่มีอำนาจพิเศษวิจิตรพิสดารและนำมาห้ศรัทธาหลายประการด้วยกัน เช่น

๑. กระทำให้วิจิตรต่าง ๆ หมายความว่า สรรพวัตถุต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เป็นประติษฐาน-

กรรมอันวิจิตรตระการตา มีภาพลวดลายต่าง ๆ เครื่องยนต์กลไกต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นศิลปวิทยาที่เกิดด้วยจิตของนายช่างทั้งสิ้น

๒. วิจิตรด้วยตนเอง หมายความว่า จิตทำจิตเอง ให้เป็นต่าง ๆ เป็นกุศลบ้าง เพราะปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นอกุศลบ้าง เพราะประกอบไปด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นผลของกุศล ผลของอกุศล ที่เรียกว่าวิบากบ้าง เป็นจิตของ พระอรหันต์ เรียกว่ากิริยาจิต บ้าง ยิ่งไปกว่านั้นยังแบ่งบุคคลให้ต่างด้วยเพศ ต่างด้วยสัญญา และต่างด้วยคติ เป็นต้นอีกด้วย

๓. สั่งสมกรรมและกิเลส หมายความว่า กรรม คือ การงานทั้งปวงอันเกิดขึ้นด้วยเจตนาและกิเลสทั้งปวงที่เป็นเครื่องเศร้าหมองสั่งสมไว้ที่จิตนี้เอง หาได้สั่งสมไว้ที่อื่นไม่ เรียกว่าสันดานหรือสัญญาชาติญาณ

๔. รักษาไว้ซึ่งวิบากที่กรรมและกิเลสสั่งสมไว้ หมายความว่า จิตนี้ย่อมรักษาผลของการกระทำและกิเลสซึ่งได้สั่งสมอำนาจนั้นไว้มิให้สูญหายไป เกิดขึ้นกับจิตที่เป็นวิบาก รับผลกรรมนั้นๆ เมื่อมีโอกาส

๕. สั่งสมสันดานตนเอง หมายความว่า จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับลง เป็นปัจจัยให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันไปไม่ขาดสายเป็นสันตติสืบทอดกันไป ลงสู่ภวังค์แล้วเกิดขึ้นใหม่อีกเสมอเป็นนิรันดร์

๖. มีการวิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายความว่า จิตนี้ย่อมรู้อารมณ์ต่าง ๆ จิตทางตา รู้รูปารมณ์ คือ สี จิตทางหู รู้สัทธารมณ์ คือเสียง จิตทางจมูก รู้คันธารมณ์ คือกลิ่น จิตทางลิ้น รู้รสารมณ์ คือรส จิตทางกาย รู้โผฏฐัพพารมณ์ คือเย็น ร้อน อ่อน แข็ง จิตทางมโน รู้ธรรมารมณ์ คือเรื่องราวต่าง ๆ มีปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ จิต เจตสิก นิพพาน บัญญัติ เป็นต้น^{๑๕๘}

เรื่องจิตเป็นเรื่องที่สำคัญมากในคำสอนทางพระพุทธศาสนา เพราะมนุษย์จะทำความดีหรือความชั่วทางกายวาจาได้ก็ด้วยอาศัยจิตนี้เองเป็นตัวสั่งการ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงความมหัศจรรย์

^{๑๕๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๑๑ , หน้า ๒๒.

^{๑๕๘} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโกลิกขุ) , อธิบายพระปรมัตถธรรม , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บริษัทคณะช่าง จำกัด , ๒๔๙๙) , หน้า ๑๒ - ๑๓.

และความสำคัญของจิตไว้มากมาย เช่น พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ใน คัทพุลสูตรที่แสดงถึงความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วแห่งจิตว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรศการนั้น เธอทั้งหลาย เห็นแล้วหรือ? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า พ. ภาพนิทรศการเมื่อนั้นแล ช่างเขียนคิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละ วิจิตรกว่าภาพนิทรศการเมื่อนั้น เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลาย พึงพิจารณาจิตของตนเนื่อง ๆ ว่า จิตนี้ เศร้าหมองด้วยราคะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่พิจารณาเห็นหมู่สัตว์อื่น แม้เพียงหมู่หนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานแม้เหล่านี้แล คนคิดด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละวิจิตรกว่าสัตว์ดิรัจฉานแม้เหล่านั้น”^{๑๕๙}

และครั้งหนึ่ง เทวดาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

“เกณสสุ นียติ โลโก	เกณสสุ ปริกิสสติ
กิสสสส เอกธมมสส	สพเพว วสมนวุคฺติ ฯ
จิตเตน นียติ โลโก	จิตเตน ปริกิสสติ
จิตตสส เอกธมมสส	สพเพว วสมนวุคฺติ ฯ” ^{๑๖๐}

“โลกอันอะไรย่อมนำไป อันอะไรหนอย่อมเสือกใส่ไปโลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่งคืออะไร ฯ”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกใส่ไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่งคือจิต ฯ”

“ปกสสรมิตฺ ภิภขเว จิตฺตํ ตถจ โข อาคนฺตฺเกหิ อุปกฺกิลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐนฺติ ฯ
ปกสสรมิตฺ ภิภขเว จิตฺตํ ตถจ โข อาคนฺตฺเกหิ อุปกฺกิลเสหิ วิปฺปมฺตฺตฺนฺติ ฯ”^{๑๖๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่ว่าจิตนั้นแล เศร้าหมองด้วยอุปกิเลสที่จรมมา ฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจากอุปกิเลสที่จรมมา ฯ”

ความเกิดดับของจิตเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก ยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “นาหํ ภิภขเว อญฺญํ เอกธมฺมปิ สมฺนุสฺสสามิ ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ยถยถิ ภิภขเว จิตฺตํ ยาวลวจิทํ ภิภขเว อุปฺมาปิ น สุกรฺรา ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตฺนฺติ.”^{๑๖๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงได้เร็ว เหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมากระทำได้ มิใช่ง่าย”

จิตเป็นสภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก มนุษย์จะบริสุทธิ์ก็ต้องชำระจิตนี้เอง ให้บริสุทธิ์หรือมนุษย์จะเศร้าหมองก็เพราะปล่อยให้อุปกิเลสเกิดขึ้นภายในจิตนี้เอง จิตเป็นธรรมชาติวิจิตรเกิดดับสลับต่อกันไปอย่างรวดเร็ว ยากที่ผู้ไม่ได้ฝึกจิตตามหลักทางพระพุทธศาสนาจะกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เรียกว่าจิตนี้ได้โดยง่าย

^{๑๕๙} ส. ข. ๑๗ / ๒๕๕ / ๑๘๔.

^{๑๖๐} ส. ส. ๑๕ / ๑๘๐ / ๕๔.

^{๑๖๑} อภ. เอก. ๒๐ / ๕๐ - ๕๑ / ๑๑.

^{๑๖๒} อภ. เอก. ๒๐ / ๔๙ / ๑๑.

๔.๓.๓ กระบวนการทำงานของจิต

จิตเป็นสภาวะธรรมที่ตกอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดขึ้นตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปในที่สุดเป็นไปตามอำนาจแห่งเหตุปัจจัย จิตเกิดดับอยู่ตลอดเวลาเป็นไปอย่างต่อเนื่องกัน จิตดวงเก่าดับไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นรับช่วงต่อจากจิตดวงเก่าเช่นนี้เรื่อยไป ท่านเรียกจิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในแต่ละครั้งว่า “ขณะจิตหนึ่ง” คืออายุของจิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปขณะจิตหนึ่งนั่นเอง ท่านแบ่งช่วงของขณะจิตออกเป็น ๓ ขณะ^{๑๖๓} คือ

๑. ในขณะที่จิตเริ่มเกิดขึ้น เรียกว่า “อุปาทกขณะ”
๒. ในขณะที่จิตตั้งอยู่ยังไม่ดับไป เรียกว่า “ฐิติขณะ”
๓. ในขณะที่จิตกำลังดับไป เรียกว่า “ภังคขณะ”

จิตทุกดวงที่เกิดขึ้นจะต้องประกอบไปด้วย ๓ ขณะใหญ่นี้เสมอ จิตดวงเก่าก่อนจะดับก็ทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย

จิตที่ประกอบไปด้วย ๓ ขณะนี้ เมื่อเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยผ่านอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในขณะที่รับรู้อารมณ์โดยปกติท่านเรียกจิตในขณะนั้นว่า “วิถิจิต” ถ้าจิตอยู่ในสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์ท่านเรียกว่า “ภวังคจิต” เช่นจิตในขณะหลับสนิท จิตไม่รับรู้อารมณ์ แต่จิตจะเกิดดับอยู่ในภวังคจิตนั้นตลอดเวลา จิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์อย่างชัดเจน จิตจะเกิดดับอยู่ในวิถิจิต ๑๔ ขณะ แล้วจะตกลงสู่ภวังคจิตอีก ๓ ขณะ หลังจากนั้นจิตก็จะเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางวิถิจิตอีก ๑๔ ขณะสลับกันอยู่เช่นนี้ตลอดเวลา ดังนั้น ในขณะที่จิตหนึ่งทีประกอบไปด้วย อุปาทกขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะนั้นจิตจะเกิดดับในขณะที่จิตหนึ่งอยู่ ๑๗ ขณะ แต่ถ้าจิตเกิดขึ้นรับรู้บางขณะเป็นไปอย่างไม่ชัดเจน จิตที่เกิดดับในขณะนั้นอาจเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์น้อยกว่า ๑๗ ขณะ อาจจะมีเหลือเพียง ๑๖ ขณะ ๑๕ ขณะ ๑๔ ขณะ หรือ ๑๓ ขณะ หรืออาจน้อยไปกว่านั้นก็ได้ ขึ้นอยู่กับว่าจิตเกิดรับรู้อารมณ์ชัดเจนมากน้อยเพียงใด ในที่นี้จะกล่าวถึงแต่เฉพาะจิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์อย่างชัดเจน ๑๗ ขณะ ที่เรียกว่า “อติมหันตารมณ์” เท่านั้น

จิตย่อยเกิดดับอยู่ ๑๗ ขณะ

จิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์อย่างชัดเจนเรียกว่า “อติมหันตารมณ์” จิตจะเกิดดับสืบเนื่องกันไป ๑๗ ขณะ จิตแต่ละขณะมีหน้าที่เฉพาะของตน จิตดวงหนึ่งจะเกิดดับอยู่ ๑๗ ขณะ เช่น เมื่อจิตรับอารมณ์ทางตาคือรูรูปรารมณ์แล้วก็ดับไปแล้ว จิตดวงเก่านี้จะเป็นเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์ทางหู เป็นต้นไปเรื่อย ๆ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะจิตที่เกิดขึ้นรับอติมหันตารมณ์ทางตาเสร็จแล้วก็เกิดรับอารมณ์ทางหูต่อไปพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น กระบวนการทำงานของจิต ๑๗ ขณะนั้น^{๑๖๔} ดังนี้ คือ

จิตขณะที่ ๑ เรียกว่า “อตีตภวังคจิต” คือจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่รูปเกิดขึ้นกระทบกับประสาทรูปและกระทบกับภวังคขณะนั้น ท่านจึงเรียกภวังคจิตที่รูปเกิดขึ้นกระทบนั้นว่า “อตีตภวังค์”

จิตขณะที่ ๒ เรียกว่า “ภวังคจลนจิต” เมื่ออตีตภวังคจิตดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงต่อไปไหว ท่านเรียกภวังคจิตที่ไหวนี้ว่า “ภวังคจลนจิต”

^{๑๖๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๕ , หน้า ๑๖๓.

^{๑๖๔} สุจินต์ บริหารวนเขตต์ , ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จางเจริญการพิมพ์ , ๒๕๓๐) , หน้า ๑๓๐ - ๑๓๘.

จิตขณะที่ ๓ เรียกว่า “**ภวังคุปัจเฉทจิต**” เมื่อภวังคจลนจิตดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงต่อไปเกิดขึ้น คือภวังคจิตที่ทำหน้าที่ตัดอารมณ์เก่า ในที่นี้ก็ทำหน้าที่ตัด รูปารมณ์ออกไปอย่างเด็ดขาด ภวังคุปัจเฉทจิตเป็นจิตลำดับสุดท้ายของภวังคจิต

จิตขณะที่ ๔ เรียกว่า “**ปัญจทวาราวชชนจิต**” เมื่อภวังคุปัจเฉทจิตดับไปแล้ว วิถีจิตจึงเกิดขึ้นรับอารมณ์ที่ปรากฏทางหู เรียกว่า “**โสตทวาราวชชนจิต**” เป็นจิตดวงแรกของวิถีจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่

จิตขณะที่ ๕ เรียกว่า “**ปัญจวิญญาณจิต**” เมื่อปัญจทวาราวชชนจิตเกิดขึ้นทำอวชชนกิจแล้วดับไป ก็เป็นปัจจัยให้ขณะจิตลำดับที่ ๕ เกิดขึ้น ในที่นี้ก็เป็นปัจจัยให้โสตวิญญาณเกิดขึ้นทำสวนกิจคือได้ยิน คือเป็นวิถีจิตที่ทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ทางหู เมื่อรู้สึว่าได้ยินแล้วก็ดับไป ๑ ขณะ

จิตขณะที่ ๖ เรียกว่า “**สัมปฏิจฉันนจิต**” เมื่อปัญจทวาราวชชนจิต คือ “**โสตทวาราวชชนจิต**” ดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้สัมปฏิจฉนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่รับอารมณ์นั้นต่อจาก โสตทวาราวชชนจิต เพื่อจะสืบทอดต่อไป

จิตขณะที่ ๗ เรียกว่า “**สันตிரณจิต**” เมื่อสัมปฏิจฉนจิตดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ สันตிரณจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่ พิจารณาอารมณ์ที่ได้รับว่าดีหรือไม่ดีอย่างไร ๑ ขณะแล้วก็ดับไป

จิตขณะที่ ๘ เรียกว่า “**โฏฐัพพนจิต**” เมื่อสันตிரณจิตดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ โฏฐัพพนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่กำหนดหรือตัดสินอารมณ์ที่สันตிரณจิตพิจารณาแล้วประมวลให้ คือ กำหนดทางให้กุศลจิตหรืออกุศลจิตหรือมหาภิรยาคิตฝ่ายโลกิยะเกิดต่อ

จิตขณะที่ ๙ - ๑๕ เรียกว่า “**ขวนจิต**” เมื่อโฏฐัพพนจิตดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ขวนจิต ๗ ดวงเกิดขึ้นแล่นไปทำหน้าที่เสพหรือเสวยอารมณ์อย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้เกิดกุศลจิตบ้าง อกุศลจิตบ้าง มหาภิรยาคิตบ้าง คือจิตที่เป็นเหตุให้ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง กิริยาบ้างให้ปรากฏขึ้น สัมมอยู่ในสันดาน อันจะส่งผลให้เป็นวิบากจิตต่อไป

จิตขณะที่ ๑๖ - ๑๗ เรียกว่า “**ตทาลัมพนจิต**” เมื่อขวนจิตทั้ง ๗ ดวงดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ตทาลัมพนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่รับเศษของอารมณ์ที่เหลือจากขวนจิต เพื่อหวังอารมณ์เข้าสู่ภวังคจิต อีก ๒ ขณะ

เมื่อจิตลำดับที่ ๑๗ ดับลง วิถีจิตก็สิ้นสุดลงและอารมณ์ที่จิตเกิดขึ้นรับรู้ก็สิ้นสุดลงเช่นเดียวกัน เป็นการสิ้นสุดกระบวนการทำงานของจิต ๓ ขณะใหญ่ หรือ ๑๗ ขณะย่อยดังกล่าวมาแล้ว และเมื่อตทาลัมพนจิตดวงที่ ๑๗ ดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้ภวังคจิตดวงใหม่ที่เกิดรับอารมณ์ใหม่ดวงต่อไปเกิดขึ้น อันเป็นการเริ่มต้นใหม่ของกระบวนการทำงานของจิตตั้งแต่ขณะที่ ๑ ถึง ขณะที่ ๑๗ อีกเป็นลำดับไป จิตก็จะเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปในขณะจิต ๑๗ ขณะ

๔.๓.๔ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประเภท

จิต จำแนกออกได้เป็น ๘๙ ประเภท ถ้าขยายจิตของพระอรหันต์บุคคลออกให้ละเอียด จิตก็มี ๑๒๑ ประเภท จัดเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ ๔ หมวด คือ

ก. กามาวจรจิต ๕๔ ประเภท

กามาวจรจิต คือ จิตที่เกี่ยวเกิดดับเป็นไปในกามภูมิ ยึดเอาความเป็นอารมณ์ ซ้ำอยู่ในกามนี้ คำว่า กาม ในที่นี้หมายถึง ความใคร่, ความอยาก, ความปรารถนา, สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้จิตเกิดความโลภ ความโกรธ และความหลง กามนั้น มีอยู่ ๒ ชนิด คือ

๑) วัตถุอันน่าใคร่ น่าพอใจ ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นสิ่งที่ยั่วใจให้เกิดความโลภ ความโกรธและความหลง เรียกว่า **วัตถุกาม**

๒) ตัวกิเลสที่ทำให้ใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เรียกว่า **กิเลสกาม ๑**

ดังนั้น คำว่า กามในที่นี้ก็หมายถึงเอาทั้งวัตถุกามและกิเลสกามดังกล่าวแล้ว จิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม ยึดเอากามเป็นอารมณ์และข้องติดอยู่ในกามนั้น เรียกว่า กามาวจรจิต จิตที่เกี่ยวเกิดดับในกามนั้นคือ จิตที่เกี่ยวเกิดดับในกามภูมิ ๑๑ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ และเทวภูมิ ๖

อบายภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของสัตว์ ๔ จำพวก คือ ภูมิของสัตว์นรก ๑ ภูมิของเปรต ๑ ภูมิของอสุรกาย ๑ ภูมิของสัตว์ดิรัจฉาน ๑

มนุษยภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของมนุษย์

เทวภูมิ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดที่อยู่ของเทวดา ๖ ชั้น คือ จาตุมมหาราชิกาภูมิ ๑ ดาวดึงส์ภูมิ ๑ ยามาภูมิ ๑ ตูลิตาภูมิ ๑ นิมมานรดีภูมิ ๑ และปรนิมมิตวสวัตตีภูมิ ๑

กามภูมิ ๑๑ นี้เป็นที่เกี่ยวเกิดดับของจิต ๕๔ ประเภท ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า กามาวจรจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในกามของสัตว์ทั้งหลายทั้งเทวดาและมนุษย์ที่ยังมีจิตข้องติดอยู่ในกาม ถูกกิเลสกามครอบงำจิตจนเป็นเหตุให้ข้องติดในวัตถุกาม จิตในกามภูมิเหล่านี้ เป็นจิตที่ติงามบ้าง เป็นจิตที่เลวทรามบ้าง เป็นจิตที่เป็นผลของบุญบ้าง จิตที่เป็นผลของบาปบ้าง

กามาวจรจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามมี ๕๔ ประเภท คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

๑) **อกุศลจิต** คือ จิตที่ไม่ติงาม เป็นอกุศล ซึ่งมีสภาวะให้ผลเป็นโทษและทุกข์เป็นลักษณะ อกุศลจิตเกิดขึ้นแล้วทำจิตให้เศร้าหมองขุ่นมัว เป็นจิตที่ไม่ดีไม่งาม เป็นเหมือนเครื่องหมักดองทำให้มีมาอยู่เป็นนิตย์ ดุจพันธนาการที่ผูกสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ในวังงูสงสารไม่มีที่สิ้นสุด อกุศลจิต มี ๑๒ ดวง ดังพระบาลีว่า

อภุชชา โลกมุธานิ โทสมุธานิ จ ทูวิธา
 โมหมุธานิ จ เทวติ ทวาทสากุสลา สियฺ"^{๑๖๕}

“อกุศลจิต มี ๑๒ คือ โลกมุถจิต ๘ โทสมุถจิต ๒ และโมหมุถจิต ๒”

๑.๑) โลกมุถจิต คือ จิตที่มีความโลภอยากได้เป็นรากเง่ามี ๘ ดวง คือ

๑. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก

(โสมนสสสหคตํ ทิวฐิติตสมปยุตตํ อสงขาริกํ จิตตํ)

๒. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นสสังขาริก

(โสมนสสสหคตํ ทิวฐิติตสมปยุตตํ สสงขาริกํ จิตตํ)

๓. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก

(โสมนสสสหคตํ ทิวฐิติตวิปยุตตํ อสงขาริกํ จิตตํ)

๔. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นสสังขาริก

(โสมนสสสหคตํ ทิวฐิติตวิปยุตตํ สสงขาริกํ จิตตํ)

๕. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยทิวฐิติ เป็นอสังขาริก

(อุเปกขาสหคตํ ทิวฐิติตสมปยุตตํ อสงขาริกํ จิตตํ)

^{๑๖๕} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒.

- ๖. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยทิวฏฐิ เป็นสังขาริก
(อุปกุขาสหคตฺ ทิวฏฐิคตสมปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
- ๗. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยทิวฏฐิ เป็นอสังขาริก
(อุปกุขาสหคตฺ ทิวฏฐิคตวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
- ๘. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยทิวฏฐิ เป็นสังขาริก
(อุปกุขาสหคตฺ ทิวฏฐิคตวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ)

๑.๒) โทสมูลจิต คือ จิตที่มีความโกรธเป็นรากง้ำมี ๒ ดวง คือ

- ๙. จิตที่สหระคตด้วยโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ เป็นอสังขาริก
(โทมนสฺสสหคตฺ ปฏิฆสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
- ๑๐. จิตที่สหระคตด้วยโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ เป็นสังขาริก
(โทมนสฺสสหคตฺ ปฏิฆสมปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ)

๑.๓) โมหมูลจิต คือ จิตที่มีความหลงเป็นรากง้ำมี ๒ ดวง คือ

- ๑๑. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยวิจิกิจฉานา
(อุปกุขาสหคตฺ วิจิกิจฉานสมปยุตฺตํ จิตฺตํ)
- ๑๒. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยอุทัจจจะ
(อุปกุขาสหคตฺ อุทัจจสมปยุตฺตํ จิตฺตํ)

๒. อเหตุกจิต คือ จิตที่หาเหตุประกอบมิได้ เป็นจิตที่ไม่ประกอบไปด้วยเหตุ ๖ ประการ คือ โลกเหตุ เหตุโลก ๑ โทสเหตุ เหตุโกรธ ๑ โมหเหตุ เหตุหลง ๑ อโลกเหตุ เหตุไม่โลก ๑ อโทสเหตุ เหตุไม่โกรธ ๑ อโมหเหตุ เหตุไม่หลง ๑ เหตุ ๖ ประการนี้เรียกว่าสัมปยุตตเหตุ คือเหตุประกอบ

อเหตุกจิตนี้ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๖ ก็จริง แต่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดขึ้นนั้นก็มิอยู่ เรียกว่า อุปัตติเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้นอันประกอบด้วยทวาร (ประตูของจิต) อารมณ (ที่ยึดเหนี่ยวของจิต) วัตถุ (ที่อาศัยของจิต) และมนสิการ (การเอาใจใส่)^{๑๖๖}

อเหตุกจิต เป็นวิปยุตตจิต คือ จิตที่ปราศจากเหตุประกอบและเป็นอสังขาริกทั้งหมดเกิดขึ้นเองโดยไม่มีผู้ชักชวน เป็นอกุศลวิปากจิต คือจิตที่เป็นผลของบาปบ้าง เป็นกุศลวิปากจิต คือจิตที่เป็นผลของบุญบ้าง เป็นกิริยาจิต คือจิตที่สักแต่ว่าเกิดขึ้นตามธรรมชาติบ้าง อเหตุกจิตนั้น มิใช่จิตที่เป็นบุญ มิใช่จิตที่เป็นบาป แต่เป็นจิตที่เป็นผลของบุญ ผลของบาป และเป็นกิริยาจิตที่เกิดขึ้นได้ในบุคคลทั่วไปตามอำนาจของกรรมที่เคยกระทำไว้ อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง ดังพระบาลีว่า

“สตตาทุสสลปากานิ ปุณฺณูปากานิ อฏฺฐธา
กิริยาจิตตานิ ตีนีติ อฏฺฐารส เหตุกา”^{๑๖๗}

อเหตุกจิต ๑๘ คือ อกุศลวิปากจิต ๗ กุศลวิปากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓

อเหตุกจิต ๑๘ ดวงนั้น คือ

^{๑๖๖} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโลกิขุ) , อ่างแก้วเชิงอรธที่ ๑๖ , หน้า ๕๗.

^{๑๖๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแก้วเชิงอรธที่ ๒๗ , หน้า ๓.

๒.๑) อกุศลวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของอกุศล มี ๗ ดวง คือ

๑. จักขุวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ จักขุวิญญาณํ)
๒. โสตวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ โสตวิญญาณํ)
๓. ฆานวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ ฆานวิญญาณํ)
๔. ชิวหาวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ ชิวหาวิญญาณํ)
๕. กายวิญญาณ สหระคตด้วยทุกข์ (ทุกขสหคตฺ กายวิญญาณํ)
๖. สัมปฏิจฉนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ สัมปฏิจฉนจิตตํ)
๗. สันตීรณจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ สันตීรณจิตตํ)

๒.๒) กุศลวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศล มี ๘ ดวง คือ

๘. จักขุวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ จักขุวิญญาณํ)
๙. โสตวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ โสตวิญญาณํ)
๑๐. ฆานวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ ฆานวิญญาณํ)
๑๑. ชิวหาวิญญาณ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ ชิวหาวิญญาณํ)
๑๒. กายวิญญาณ สหระคตด้วยสุข (สุขสหคตฺ กายวิญญาณํ)
๑๓. สัมปฏิจฉนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ สัมปฏิจฉนจิตตํ)
๑๔. สันตīรณจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ สันตīรณจิตตํ)
๑๕. สันตīรณจิต สหระคตด้วยโสมนัส (โสมนสสสหคตฺ สันตīรณจิตตํ)

๒.๓) อเหตุกิริยาจิต คือ จิตที่เป็นจิตกิริยาไม่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ดวง คือ

๑๖. ปัญจทวาราวัชชนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ ปัญจทวาราวัชชนจิตตํ)
๑๗. มโนทวาราวัชชนจิต สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคตฺ มโนทวาราวัชชนจิตตํ)
๑๘. หลิตุปบาทจิต สหระคตด้วยโสมนัส (โสมนสสสหคตฺ หลิตุปบาทจิตตํ)

๓) กามาวจรโสภณจิต คือ จิตที่ติงามขึ้นกามาวจร เป็นจิตที่เป็นบุญเป็นกุศลของเทวดาและมนุษย์เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุให้ทำกุศลกรรม เป็นต้นว่า ประกอบบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มี ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งปวงเข้าถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์-สมบัติและนิพพานสมบัติได้ กามาวจรโสภณจิตนี้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ย่อมทำให้โลกนี้มีแต่ความงามและความสงบ เจริญไปด้วยคุณธรรม

กามาวจรโสภณจิต มี ๒๔ ดวง คือ เป็นกามาวจรกุศลจิต (มหากุศล) ๘ ดวง เป็นกามาวจรวิปากจิต (มหาวิปาก) ๘ ดวง เป็นกามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยา) ๘ ดวง คือ

๓.๑) กามาวจรกุศลจิต คือ กุศลจิตที่ติงามในกามภูมิ มี ๘ ดวง คือ

๑. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก (โสมนสสสหคตฺ ญาณสมปยุตตํ อสังขาริกํ)
๒. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก (โสมนสสสหคตฺ ญาณสมปยุตตํ สังขาริกํ)
๓. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก (โสมนสสสหคตฺ ญาณวิปยุตตํ อสังขาริกํ)

๔. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)
๕. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
๖. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
๗. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
๘. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)

๓.๒) กามาวจรวิปากจิต คือ วิปากจิตที่ตั้งามในกามภูมิ มี ๘ ดวง คือ

๙. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
๑๐. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
๑๑. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
๑๒. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)
๑๓. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
๑๔. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
๑๕. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
๑๖. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุเปกขาสหคต ญาณวิปยุตต์ สสงขาริก)

๓.๓) กามาวจรกิริยาจิต คือ กิริยาจิตที่ตั้งามในกามภูมิ เป็นกิริยาจิตของ พระอรหันต์
อย่างเดียว เป็นจิตมิใช่บุญ มิใช่บาป สักแต่ว่าเป็นกิริยาเท่านั้น มี ๘ ดวง คือ

๑๗. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ อสงขาริก)
๑๘. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณสมปยุตต์ สสงขาริก)
๑๙. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(โสมนสสสหคต ญาณวิปยุตต์ อสงขาริก)
๒๐. จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก

(โสมนสฺสสหคฺตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ)

๒๑. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุปกฺขาสหคฺตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ)
๒๒. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุปกฺขาสหคฺตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ)
๒๓. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก
(อุปกฺขาสหคฺตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ)
๒๔. จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก
(อุปกฺขาสหคฺตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ)

ข. รูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่อยู่ในระดับสูงกว่ากามาวจรจิต เป็นจิตที่ประพุดเป็นไปในรูปภูมิ เกิดดับในรูปพรหมเป็นส่วนใหญ่ หมายถึง จิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน รักใคร่ พอใจในรูปฌาน เมื่อจะไปเกิดในรูปพรหม จิตของมนุษย์และเทวดาจะต้องได้รูปฌานก่อน

รูปฌานนั้น หมายถึง “ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์มี ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตรึก) วิจารณ์ (ตรอง) ปีติ (อิ่มใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)
๒. ทุติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา”^{๑๖๘}

รูปฌานตามนัยแห่งพระอภิธรรม มี ๕ คือ

๑. ปฐมฌาน ประกอบไปด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ผู้ที่ดับจิตในขณะที่จิตอยู่ในปฐมฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๑ เรียกว่า ปฐมฌานภูมิ
๒. ทุติยฌาน ประกอบไปด้วยองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา สามารถละวิตกได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในทุติยฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๒ เรียกว่า ทุติยฌานภูมิ
๓. ตติยฌาน ประกอบไปด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา สามารถละวิตก วิจารณ์ได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในตติยฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๓ เรียกว่า ตติยฌานภูมิ
๔. จตุตถฌาน ประกอบไปด้วยองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา สามารถละวิตก วิจารณ์ ปีติ ได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในจตุตถฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๔ เรียกว่า จตุตถฌานภูมิ
๕. ปัญจฌาน ประกอบไปด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา สามารถละวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขได้ ผู้ที่ดับจิตในขณะที่อยู่ในปัญจฌานนี้จะไปเกิดในรูปพรหมขั้นที่ ๕ คือ จตุตถฌานภูมิ^{๑๖๙}

จิตที่ท่องเที่ยวและเกิดดับในรูปฌานหรือรูปภูมิดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น จึงชื่อว่า รูปาวจรจิต รูปาวจรจิตเป็นจิตอยู่ในระดับสูงกว่ากามาวจรจิต เป็นจิตที่ได้อบรมเจริญขึ้นจนพ้นจากกามารมณ์โดยอาศัย

^{๑๖๘} พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), อ่างแก้วเชิงอรุณที่ ๑๒, หน้า ๒๕๓.

^{๑๖๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อ่างแก้วเชิงอรุณที่ ๒๙, หน้า ๕.

การอบรมเจริญกามาวจรจิตจนสงบมั่นคงขึ้นเป็นสมถภาวนา เมื่อกามาวจรกุศลจิตมั่นคงขึ้นจนจิตแนบแน่น ในอารมณ์เป็นอุปนาสมาธิขณะใด ขณะนั้น ก็เป็นรูปาวจรกุศลจิต (รูปฌานกุศลจิต) พ้นจากสภาพของ กามาวจรจิต

รูปาวจรจิตมี ๑๕ ประเภท คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง รูปาวจร กิริยาจิต ๕ ดวง ดังพระบาลีว่า

“ปลงจา ฌานภเวทน รูปาวจรมานสิ
 ปุณฺณูปากกิริยาเกทา ตํ ปลงทสธา ภเว”^{๑๗๐}
 “รูปาวจรจิต โดยความต่างแห่งฌาน มี ๕ โดยความต่างแห่งกุศล
 วิปาก และกิริยา รูปาวจรจิตนั้น มี ๑๕ ”

๑) **รูปาวจรกุศลจิต** คือ จิตที่เป็นกุศลเป็นไปในรูปภูมิ เกิดได้กับมนุษย์และเทวดาผู้ได้รูป ฌาน เมื่อรูปาวจรกุศลจิตเกิด เป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิในรูปพรหม มี ๕ ดวง คือ

๑. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ ปฐมฌานกุศลจิตตํ)
๒. กุศลจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ ทุติยฌานกุศลจิตตํ)
๓. กุศลจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ ตติยฌานกุศลจิตตํ)
๔. กุศลจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ จตุตถฌานกุศลจิตตํ)
๕. กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน สหจรตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคตํ ปัญจฌานกุศลจิตตํ)

๒) **รูปาวจรวิปากจิต** คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล มี ๕ ดวง คือ

๑. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ ปฐมฌานวิปากจิตตํ)
๒. วิปากจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ ทุติยฌานวิปากจิตตํ)
๓. วิปากจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ ตติยฌานวิปากจิตตํ)
๔. วิปากจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน สหจรตด้วยโสมนัส (โสมนัสสสหคตํ จตุตถฌานวิปากจิตตํ)
๕. วิปากจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน สหจรตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคตํ ปัญจฌานวิปากจิตตํ)

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๖.

๓) **รูปาวจรกิริยาจิต** เป็นกิริยาจิตของพระอรหันต์ผู้ได้รูปฌาน มี ๕ ดวง คือ

๑. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน สหระคตด้วยโสมนัส
(โสมนสสสหคต ปฐมฌานกิริยาจิตต์)
๒. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน สหระคตด้วยโสมนัส
(โสมนสสสหคต ทุติยฌานกิริยาจิตต์)
๓. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน สหระคตด้วยโสมนัส
(โสมนสสสหคต ตติยฌานกิริยาจิตต์)
๔. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน สหระคตด้วยโสมนัส
(โสมนสสสหคต จตุตถฌานกิริยาจิตต์)
๕. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปัญจฌาน สหระคตด้วยอุเบกขา
(อุเบกขาสหคต ปัญจฌานกิริยาจิตต์)

ค. อรูปาวจรจิต ๑๒

อรูปาวจรจิต คือ จิตที่อยู่สูงกว่ากามาวจรจิตและรูปาวจรจิต เป็นจิตที่ประพฤติเป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตที่เกี่ยวเกิดดับอยู่ในอรูปภูมิ อรูปภูมิอันเป็นที่องเกี่ยวเกิดดับของ อรูปาวจรจิตนี้มี ๔ ภูมิ คือ

๑. อรูปภูมิขั้นที่ ๑ เรียกว่า “**อากาศานัญญาจนภูมิ**” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาอากาศ ไม่มีที่สิ้นสุดหรือความว่างไม่มีที่สิ้นสุดมาเป็นอารมณ์ จนจิตสงบประณีตเข้าถึงอากาศานัญญาจนฌาน อรูปภูมิขั้นที่ ๑ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๒๐,๐๐๐ มหากัป

๒. อรูปภูมิขั้นที่ ๒ เรียกว่า “**วิญญูณัญญาจนตนภูมิ**” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาวิญญูณไม่มีที่สิ้นสุดหรือความรู้สึกละเอียดไม่มีที่สิ้นสุดมาเป็นอารมณ์ จนจิตประณีตเข้าถึงวิญญูณัญญาจนฌาน อรูปภูมิขั้นที่ ๒ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๔๐,๐๐๐ มหากัป

๓. อรูปภูมิขั้นที่ ๓ เรียกว่า “**อากิญจัญญาจนตนภูมิ**” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาความไม่มีอะไร ๆ (แม้แต่วิญญูณ) มาเป็นอารมณ์ จนจิตประณีตเข้าถึงอากิญจัญญาจนฌาน อรูปภูมิขั้นที่ ๓ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๖๐,๐๐๐ มหากัป

๔. อรูปภูมิขั้นที่ ๔ เรียกว่า “**เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ**” เป็นภูมิที่ผู้พิจารณาเอาความสงบความประณีตแห่งสัณญามาเป็นอารมณ์ จนกระทั่งพิจารณาว่า ภาวะเช่นนั้นจะเป็นสัณญาก็ไม่ใช่ จะไม่เป็นสัณญาก็ไม่ใช่ จนจิตเข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน อรูปภูมิขั้นที่ ๔ นี้ ท่านกล่าวว่ามีอายุยืน ๘๔,๐๐๐ มหากัป^{๑๗๑}

จิตที่องเกี่ยวอยู่ในอรูปาวจรภูมินี้ เรียกว่า อรูปาวจรจิต คือ ปัญจฌานจิตที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ เพราะเห็นว่าเมื่อยังมีรูปเป็นอารมณ์อยู่ก็ยังไม่ถึงจิตต่อการที่จะมีกามเป็นอารมณ์ เมื่อบรรลुरुูปปัญจฌานแล้ว ก็เพิกถอนรูปที่เป็นอารมณ์ โดยน้อมระลึกถึงสภาพที่ไม่มีรูปนิमितและมีอารมณ์ไม่มีที่สุด จนจิตเข้าถึงอารมณ์ของอรูปฌาน ๔

^{๑๗๑} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโลกิขุ) , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๒๘ , หน้า ๑๘๔.

อรุปาวจรจิต คือ จิตที่เข้าถึงอรุปมาณมี ๑๒ ดวง คือ อรุปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง อรุปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง อรุปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง ดังพระบาลีว่า

“ออลมพนปปเภเทน จตุธรรูปมาณส์
 ปุณญูปากกิริยาเกทา ปุณ ทวาทสธา จิตฺ”^{๑๗๒}
 อรุปจิต (อรุปาวจรจิต) มี ๔ โดยประเภทแห่งอารมณ์มีอีก ๑๒ โดย
 ความต่างแห่งกุศลวิบากและกิริยา ”

- ๑) อรุปาวจรกุศลจิต คือ กุศลจิตที่ประพจน์เป็นไปในอรุปภูมิมี ๔ ดวง คือ
 ๑. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากาศานัญจายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต อากาศานัญจายตนะกุศลจิตต์)
 ๒. กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต วิญญาณัญจายตนะกุศลจิตต์)
 ๓. กุศลจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต อากิญจัญญายตนะกุศลจิตต์)
 ๔. กุศลจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต เนวสัญญานาสัญญายตนะกุศลจิตต์)
- ๒) อรุปาวจรวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของอรุปาวจรกุศลมี ๔ ดวง คือ
 ๕. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากาศานัญจายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต อากาศานัญจายตนะวิปากจิตต์)
 ๖. วิปากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต วิญญาณัญจายตนะวิปากจิตต์)
 ๗. วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต อากิญจัญญายตนะวิปากจิตต์)
 ๘. วิปากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต เนวสัญญานาสัญญายตนะวิปากจิตต์)
๓. อรุปาวจรกิริยาจิต คือ กิริยาจิตของพระอรหันต์ที่เป็นไปในอรุปมาณ มี ๔ ดวง คือ
 ๙. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากาศานัญจายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต อากาศานัญจายตนะกิริยาจิตต์)
 ๑๐. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต วิญญาณัญจายตนะกิริยาจิตต์)
 ๑๑. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต อากิญจัญญายตนะกิริยาจิตต์)
 ๑๒. กิริยาจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเพกขาสหคต เนวสัญญานาสัญญายตนะกิริยาจิตต์)

^{๑๗๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๓๑ , หน้า ๗.

ง. โลกุตตรจิต ๘

โลกุตตรจิต เป็นจิตที่อยู่สูงกว่าอรูปาวจรจิต เป็นจิตที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นจากโลก พันวิสัยของโลก เป็นจิตที่ไม่เกาะเกี่ยวหรือยึดติดอยู่ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ ภพของผู้ที่ยังเสวยกามคุณ ๑ รูปภพ ภพของผู้เข้าถึงรูปฌาน ๑ และอรูปภพ ภพของผู้เข้าถึงอรูปฌาน ๑

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่ไม่ยึดติดสิ่งใดในภพทั้ง ๓ ดังกล่าวมาเป็นอารมณ์ โลกุตตรจิตนั้นเป็นจิตที่สำหรับรับอารมณ์พิเศษ คือ พระนิพพาน เป็นจิตที่ประจักษ์แจ้งลักษณะของนิพพาน โดยเป็นจิตที่ดับกิเลส เป็นโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง และเป็นโลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง

โลกุตตรจิต คือจิตที่หลุดพ้นแล้วนั้นมี ๘ ดวง คือ โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง ดังพระบาลีว่า

“จตุมคฺคปฺปเกเทน จตุธา กุสลํ ตถา
 ปากํ ตสฺส ผลตฺตาทิ อภฺฐชานฺตฺตรํ มตฺ”^{๑๗๓}

อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) บัณฑิตกล่าวไว้ ๘ คือ กุศลจิตมี ๔ โดย
 ประเภทแห่งมรรค ๔ วิปากจิตก็มี ๔ เหมือนกัน เพราะเป็นผลแห่งมรรคนั้น ”

๑) โลกุตตรกุศลจิต คือ จิตที่เป็นโลกุตตรกุศลหรือกุศลจิตที่พ้นโลก มีนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า มรรคจิต มี ๔ ดวง คือ

๑. โสตาปัตติมรรคจิต (โสตาปัตติมคฺคจิตต์)
๒. สกทาคามีมรรคจิต (สกทาคามีมคฺคจิตต์)
๓. อนาคามีมรรคจิต (อนาคามีมคฺคจิตต์)
๔. อรหัตตมรรคจิต (อรหตฺตมคฺคจิตต์)

๒) โลกุตตรวิปากจิต คือ จิตที่เป็นโลกุตตรวิปาก หรือวิปากจิตที่พ้นจากโลก ได้นิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า ผลจิต เสวยนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว มี ๔ ดวง คือ

๕. โสตาปัตติผลจิต (โสตาปัตติผลจิตต์)
๖. สกทาคามีผลจิต (สกทาคามีผลจิตต์)
๗. อนาคามีผลจิต (อนาคามีผลจิตต์)
๘. อรหัตตผลจิต (อรหตฺตผลจิตต์)

อีกนัยหนึ่ง โลกุตตรจิต มี ๔๐ ดวง

โลกุตตรจิต เมื่อแสดงโดยพิสดาร จิตที่เป็นโลกุตตรจิตมี ๔๐ ดวง คือโลกุตตรจิตฝ่ายที่เป็นมรรค ๒๐ ดวง โลกุตตรจิตฝ่ายที่เป็นผลอีก ๒๐ ดวง ดังพระบาลีว่า

“ฌานงคโยคเกเทน กเตวเกกํ ตฺ ปญฺจธา
 วุจฺจตานุตฺตรํ จิตฺตํ จตฺตาทิสฺสวินฺตติ จ”^{๑๗๔}

^{๑๗๓} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๘.

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๙.

ก็บัณฑิตแบ่งอนุตรจิต (โลกุตตรจิต) ออกไปเป็นอย่างละ ๕ โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน และกล่าวว่า มี ๔๐ ๗”

โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

๑) โลกุตตรมรรคจิต ๒๐ ดวง คือ

๑.๑) ไสวคัพัตติมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๑.๒) สกทาคามีมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๑.๓) อนาคามีมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๑.๔) อรหัตตมรรคจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

จึงรวมเป็นโลกุตตรมรรคจิต ๒๐ ดวง

๒) โลกุตตรผลจิต ๒๐ ดวง คือ

๒.๑) ไสวคัพัตติผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๒.๒) สกทาคามีผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๒.๓) อนาคามีผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

๒.๔) อรหัตตผลจิต ปฐมฌาน ๑, ทุตติยฌาน ๑, ตติยฌาน ๑, จตุตถฌาน ๑, ปัญจฌาน ๑ = ๕ ดวง

จึงรวมเป็นโลกุตตรผลจิต ๒๐ ดวง

สรุปว่า สภาวธรรมชนิดหนึ่ง ซึ่งเกิดดับอย่างรวดเร็วสืบเนื่องกันไปตลอดเวลา เรียกว่า “จิต” จิตนั้นเกิดขึ้นทีละดวงและก่ดับไปที่ละดวง ดวงที่ดับไปก่อนจะเป็นปัจจัยให้ดวงต่อ ๆ ไปเกิดต่อกันไปเรื่อย ๆ อย่างนี้ไม่ขาดสาย จิตนั้นมีเพียง ๑ แต่ถ้าพิจารณาตามกิจและหน้าที่ของจิตแล้ว จิตสามารถจำแนกได้ออกไปอีกเป็น ๕๙ หรือ ๑๒๑ ตามอารมณ์ที่จิตเข้าไปยึดถือคือ เป็นกามาวจรจิตบ้าง รูปาวจรจิตบ้าง อรูปาวจรจิตบ้าง และโลกุตตรจิตบ้าง จิตเป็นนามธรรม และเป็นสังขต-ธรรม เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งได้ จิตเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีอาการวิจิตรพิศดารไปต่าง ๆ มากมาย จิตเป็นสภาวธรรมที่มีความสำคัญและจำเป็นมาก พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทกล่าวถึงเรื่องจิตเอาไว้ ก็เพื่อให้พิจารณาว่า จิตนี้โดยปรมาตม์แล้ว ก็ตกอยู่ในสามัญลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และหาตัวตนมิได้ เป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไปในที่สุด เพื่อจะได้รู้เท่าทันตามสภาวะที่แท้จริงของจิต

๔.๔ เจตสิกปรมัตถ์

เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติสิ่งหนึ่งซึ่งประกอบกับจิต และปรุงแต่งจิตให้ประพฤติเป็นไป^{๑๗๕}

สภาวะประกอบกับจิต = จิตเตน ยุตตยา เจตสิกกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในยุตตัตตธิต

สภาวะเกิดในจิต = จิตเต ภาว เจตสิกกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในภาวตัทธิต^{๑๗๖}

เจตสิ นิยุตต์ เจตสิกั ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตย์ ชื่อว่า เจตสิก^{๑๗๗}

ปรมัตถธรรมมี ๔ เจตสิกจึงเป็นปรมัตถธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า “เจตสิกปรมัตถ์”^{๑๗๘}

เจตสิก คือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่าง ๆ^{๑๗๙} อาการที่ประกอบกับจิตนั้นมีลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑) เอกุปาพ เกิดพร้อมกบจิต ๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกบจิต ๓) เอกกาลมพณ มีอารมณ์เดียวกับจิต ๔) เอกวตฺถุก อาศัยวตฺถุเดียวกับจิต^{๑๘๐}

จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระได้ฉันนั้น^{๑๘๑} เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ยกเว้นจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้ จำเป็นต้องอาศัยจิตเกิดเสมอไป ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้นย่อมเกิดในจิตหรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย์

เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ชักนำจิตให้คิดดีเรียกว่า กุศลบ้าง ให้คิดชั่วเรียกว่า อกุศลบ้าง ให้คิดเป็นกลางๆ เรียกว่า อัพยาถตฺตบ้าง จิตและเจตสิกต่างเป็นธรรมชาติที่อิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นอยู่ภาวะเช่นนี้ แสดงว่าเจตสิกก็คืออาการของจิตนั่นเอง เจตสิกถ้าไม่มีจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องมีจิตเป็นตัวประธานใหญ่ เพื่อให้เจตสิกอาศัยเกิดขึ้นปรุงแต่งจิต ที่เราสามารถแยกประเภทของจิตได้ก็เพราะอาศัยเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งจิตทำให้จิตแต่ละดวงมีคุณสมบัติต่างกันไป

เจตสิกเป็นธรรมารมย์ที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามอำนาจของตน มีการเสวยอารมณ์ร่วมกันเกิดผลร่วมกัน ทำหน้าที่ร่วมกัน มีประตูที่เข้าออกร่วมกัน มีที่ยึดเหนี่ยวกับรู้ร่วมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน จิตกับเจตสิกจะแยกออกจากกันไม่ได้ เจตสิกที่เป็นปรมัตถธรรมนี้ คือ เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่จำหมายอารมณ์ ได้แก่ สัญญาเจตสิก เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ และเจตสิกสามารถแบ่งออกเป็น เจตสิกฝ่ายอกุศล และเจตสิกฝ่ายกุศล แต่ทั้งสองก็อาศัยจิตเป็นที่เกิด

^{๑๗๕} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์, หน้า ๒-๓.

^{๑๗๖} พระพุทธทศตเถระ รจนา, อภิธัมมวาทาร, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๕.

^{๑๗๗} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๑๓๕

^{๑๗๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๘.

^{๑๗๙} ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๑๔๔/๓๑๓

^{๑๘๐} ดุราลัยละเอียด อภิ.สง.อ.(บาลี) ๒๐๖/๑๙๐

^{๑๘๑} ดุราลัยละเอียด ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๒๕

เจตสิกอาศัยจิตเป็นที่เกิดและแสดงไปตามสภาวะธรรมนั้น ๆ ทั้งหมด ๕๒ ดวง แต่ละดวงจะทำหน้าที่เฉพาะของตน ในเจตสิกทั้งหมดเมื่อก้าวถึงความเป็นใหญ่แล้วในหน้าที่แล้ว มีปัญญาเจตสิกถือว่าสำคัญที่สุด เพราะถ้าเข้าประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตประกอบไปด้วยปัญญา ซึ่งจะเป็นเหตุให้รู้สภาวะธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นเข้าถึงนิพพานในที่สุดได้

๔.๔.๑ ลักษณะของเจตสิก

ธรรมชาติที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ดับพร้อมกันกับจิต รับอารมณ์อันเดียวกันกับจิต และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกันกับจิต เรียกธรรมชาตินี้ว่า “เจตสิก” เจตสิกธรรมจะแยกออกจากจิตไม่ได้ อุปมาเหมือนเครื่องใช้ไฟฟ้ากับกระแสไฟฟ้า เครื่องใช้ไฟฟ้าถ้าขาดกระแสไฟฟ้าแล้วก็ไม่มีประโยชน์อะไร เพราะเครื่องใช้ไฟฟ้านั้นคงใช้การไม่ได้ หรือเปรียบเหมือนคนกับเงา คงจะแยกคนกับเงาออกจากกันคงไม่ได้ ถ้าไม่มีคนก็ไม่มีเงาเช่นเดียวกัน

ลักษณะของเจตสิกมีอยู่ ๔ ประการ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีว่า

“เอกุปปาทนิโรธา จ เอกาลมพนวตถุกา
 เจโตยุตตา ทวิปัญญาส ฐมมา เจตสิกา มตา”^{๑๘๒}

“ธรรม ๕๒ อย่าง ประกอบกับจิต มีการเกิดดับในที่เดียวกัน ทั้งมีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกัน บัณฑิตลงมติว่าเจตสิก”

ลักษณะประการที่ ๑ คือ “เอกุปปาทะ” เกิดพร้อมกับจิต เจตสิกนี้เกิดพร้อมกับจิตเสมอ คือ เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกัน บางทีจะบอกว่าจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลังคงไม่ได้

ลักษณะประการที่ ๒ คือ “เอกนิโรธะ” ดับพร้อมกับจิต เจตสิกนี้ดับพร้อมกับจิต คือ เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง

ลักษณะประการที่ ๓ คือ “เอกาลัมพนะ” มีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต เจตสิกนี้เข้าไปรับอารมณ์เดียวกันกับจิต คือ อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับอยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับอารมณ์ที่จิตเข้าไปรับ ตัวอย่างเช่น จิตเข้าไปรับอารมณ์โกรธ เจตสิกก็เข้าไปรับอารมณ์โกรธด้วย ดังนี้ เป็นต้น

ลักษณะประการที่ ๔ คือ “เอกวัตถุกา” มีที่อาศัยอย่างเดียวกันกับจิต เจตสิกนี้มีที่อาศัยอย่างเดียวกับจิต คือ ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นชนิดเดียวกับที่อาศัยเกิดของจิต เช่น จิตอาศัยจักขุ (ตา) เกิด เจตสิกก็อาศัยจักขุ (ตา) เกิดด้วย ดังนี้ เป็นต้น

จากลักษณะของเจตสิกทั้ง ๔ ประการดังกล่าวแล้ว จะสังเกตเห็นว่า เจตสิกเป็นเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รับอารมณ์เดียวกันกับจิต มีที่อาศัยอย่างเดียวกันกับจิต ก็แสดงว่าเจตสิกก็คืออาการของจิตนั่นเอง เจตสิกถ้าไม่มีจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องมีจิตเป็นตัวประธานใหญ่ เพื่อให้เจตสิกอาศัยเกิดขึ้นปรุงแต่งจิต ชักนำจิตให้คิดตีเรียกว่า กุศลบ้าง ให้คิดชั่วเรียกว่า อกุศลบ้าง ให้คิดเป็นกลาง ๆ เรียกว่า อัพยากฤตบ้าง จิตจะเกิดขึ้นรับอารมณ์โดยไม่มีเจตสิกเข้าประกอบก็ไม่ได้เช่นเดียวกัน ทั้งจิตและเจตสิกต่างเป็นธรรมชาติที่อิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นอยู่ อุปมาเหมือนจิตเหมือนน้ำที่บริสุทธิ์ เจตสิกเหมือนสีที่ผสมลงไปใต้น้ำบริสุทธิ์นั้น เมื่อสีผสมลงไปใต้น้ำก็ทำให้น้ำเปลี่ยนสภาพจากน้ำที่บริสุทธิ์กลายเป็นน้ำสีต่าง ๆ ตามสีที่ผสมลงไป ยากที่จะแยกน้ำกับสีให้ออกจากกันได้ จิตเจตสิกก็เหมือนกันแยก

^{๑๘๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๓๔ , หน้า ๗๖.

ออกจากกันไม่ได้ เราจะไม่สามารถแยกประเภทของจิตออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้เลย ที่เราสามารถแยกประเภทของจิตได้ก็เพราะอาศัยเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งจิต ทำให้จิตแต่ละดวงมีคุณสมบัติต่างกันไป

เจตสิกก็คืออาการต่าง ๆ ที่แสดงออกของจิต เจตสิกเป็นธรรมารมณ์ที่ ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามอำนาจของตน มีการเสวยอารมณ์ร่วมกัน ทำให้เกิดผลร่วมกัน ทำหน้าที่ร่วมกัน มีประตูที่เข้าออกร่วมกัน มีที่ยึดเหนี่ยวรับรู้ร่วมกัน มีที่อาศัยร่วมกัน จิตกับเจตสิกจะแยกออกจากกันไม่ได้ เจตสิกปรมัตถธรรมนี้สามารถจัดเป็นชั้นที่ ๓ ได้ คือ

๑. เวทนาชั้น เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก
๒. สัญญาชั้น เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่จำหมายอารมณ์ ได้แก่ สัญญาเจตสิก
๓. สังขารชั้น เจตสิกส่วนที่มีหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ ได้แก่เจตสิก ๕๐ ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๔.๔.๒ ประเภทของเจตสิก

ประเภทของเจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวงแบ่งออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า ราสี คือ ๑. อัญญาสมานราสีเจตสิก ๑๓ ดวง ๒. อุกุศลราสีเจตสิก ๑๔ ดวง ๓. โสภณราสีเจตสิก ๒๕ ดวง หรือเรียกว่า อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อุกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕^{๑๘๓} ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีว่า

“เตรสอัญญาสมานา จ จุททสากุสลา ตถา
โสภณา ปณจวีสาติ ทวีปญญาส ปวุจเจอร์.”^{๑๘๔}

ธรรม ๕๒ คือ อัญญาสมานา ๑๓ อุกุศล ๑๔ และโสภณ ๒๕ ท่านเรียกว่า เจตสิก”

๑) อัญญาสมานาเจตสิก

อัญญาสมานาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เหมือนกันกับธรรมอื่น ประกอบกับจิตเหล่าอื่นได้ หมายความว่า มีอยู่ทั่วไป ประกอบกับจิตที่เป็นกุศลบ้าง อุกุศลบ้าง วิบากบ้าง กิริยาบ้าง อุปมาเหมือนคนรับจ้าง นายจ้างดีก็ทำ นายจ้างไม่ดีก็ทำ มีจิตเป็น ๒ ประเภท คือ ๑. เป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ๒. เป็นปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง ดังนี้ คือ

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหมดทั่วไป เจตสิกที่เกิดขึ้นแล้วสามารถประกอบกับจิตได้ทุกดวงไม่มียกเว้น มีอยู่ ๗ ดวง คือ

๑. ผัสสเจตสิก เจตสิกที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ อาการที่ถูกต้องอารมณ์ เช่น เห็นคนกำลังรับประทานของเปรี้ยวแล้วเกิดน้ำลายสอขึ้น เป็นต้น

๒. เวทนาเจตสิก เจตสิกที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ การเสวยรสของอารมณ์ เช่น พระราชาผู้เสวยรสโภชนาดี

๓. สัญญาเจตสิก เจตสิกที่จำอารมณ์ ได้แก่ ความรู้จำอารมณ์ (จำได้หมายรู้) คือทำเครื่องหมายรู้หรือรู้ทำเครื่องหมาย

^{๑๘๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หลักสูตรชั้นจุฬารามวาสี, หน้า ๒๙.

^{๑๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

๔. เจตนาเจตสิก เจตสิกที่ตั้งใจคิดอ่านอารมณ์ ได้แก่ ความมุ่งหวังหรือความตั้งใจ คือเจตสิกที่จัดสรรธรรมที่สัมปยุตด้วยตนให้เป็นไปในอารมณ์

๕. เอกัคคตาเจตสิก เจตสิกที่รู้เฉพาะอารมณ์เดียว คือ มีอารมณ์เดียว

๖. ชีวิตินทริยเจตสิก เจตสิกที่เป็นใหญ่ในการรักษาชีวิตให้รู้อารมณ์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่ในการดำรงอยู่ คือ เป็นเครื่องดำรงอยู่แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หมายถึง เป็นใหญ่ในการอนุบาลธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว

๗. มนสิการเจตสิก เจตสิกที่เอาใจใส่ในอารมณ์ ได้แก่ ความกระทำไว้ในใจ (เอาใจใส่) คือ มีลักษณะการเหนี่ยวใจมาไว้ในอารมณ์

ข. ปกิณณกเจตสิก

เป็นเจตสิกที่ประกอบบรรยายไปทั้งในฝ่ายโลกีย โลกุตตรโสภณ อโสมณ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา แต่ไม่ใช่ ทั้งหมด

๑.๒) ปกิณณกเจตสิก คือ เจตสิกที่เข้าประกอบกับจิตบางดวงเท่านั้น แต่สามารถประกอบกับจิตได้ทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลและอกุศล มี ๖ ดวง คือ

๘. วิตกเจตสิก เจตสิกที่ตรึก คือ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์

๙. วิจารเจตสิก เจตสิกที่ตรอง คือ ประคองพิจารณาอารมณ์

๑๐. อธิโมกขเจตสิก เจตสิกที่ตัดสินใจหรือตกลงใจ ได้แก่ ความตัดสินใจอารมณ์ (น้อมใจเชื่อแนในอารมณ์) เหมือนเสาเขื่อนที่ไม่มีความหวั่นไหว

๑๑. วิริยเจตสิก เจตสิกที่เพียร ได้แก่ ความอุตสาหะพยายาม มีการอุปถัมภ์สหชาติ-ธรรมเป็นลักษณะ

๑๒. ปีติเจตสิก เจตสิกที่อิ่มใจ ยินดี

๑๓. ฉันทเจตสิก เจตสิกที่พอใจ คือ ความต้องการด้วยอารมณ์ เหมือนนายขมังธนูมีความต้องการจับลูกศรที่จะต้องยิงไปฉะนั้น

๒) อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

อกุศลเจตสิก คือ เจตสิกที่ไม่ดีงาม เป็นอกุศล เมื่อเกิดกับจิตใด จิตนั้นก็ เป็นอกุศล อกุศลเจตสิกนี้ย่อมปรุงแต่งให้อกุศลจิตให้นึกคิดไปตามอำนาจอันเป็นบาปธรรม ยังจิตให้ เร่าร้อน สั่งให้กายกระทำการอันไม่สมควร สั่งให้วาจาเปล่งคำถ้อยคำอันหยาบคาย ทำให้โลกนี้เร่าร้อนอยู่ด้วยเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ เป็นเจตสิกที่ประกอบได้กับจิตที่เป็นอกุศลเท่านั้น อกุศลเจตสิกมี ๑๔ ดวง แบ่งเป็น ๕ ประเภท ดังนี้ คือ ๑. โมจตุกเจตสิก ๔ ดวง ๒. โลติกเจตสิก ๓ ดวง ๓. โทจตุกเจตสิก ๔ ดวง ๔. ถิทุกเจตสิก ๒ ดวง ๕. วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง ดังนี้ คือ

๒.๑) โมจตุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีโมหเจตสิกเป็นหัวหน้า เป็นอกุศลสาธารณ-เจตสิก ประกอบกับอกุศลจิตทั่วไปทุกดวง มี ๔ ดวง คือ

๑. โมหเจตสิก ความหลง คือ งมภายในอารมณ์ ไม่รู้สภาวะธรรม เรียกอวิชชาก็ได้

๒. อหิริกเจตสิก ความไม่ละอายต่อบาป คือ ไม่เกลียดบาป เหมือนสุครไม่เกลียดคูด

๓. อนัตตตปเจตสิก ความไม่เกรงกลัวต่อบาป คือ ไม่สตุ้งกลัวต่อบาป เหมือนตุ๊กแตนไม่กลัวไฟ

๔. อุทัจจเจตสิก ความฟุ้งซ่าน คือ ความไม่สงบแห่งจิต เหมือนเจ้าฟุ้งเพราะถูกหินกระทบ

๒.๒) โลกิเจตสิก คือ เจตสิกที่มีโลกเจตสิกเป็นหัวหน้าประกอบด้วยโลภมูลจิต มี ๓ ดวง คือ

๕. โลภเจตสิก ความอยากได้ มีการเกาะเกี่ยวอารมณ์เป็นลักษณะ เป็นเจตสิกที่อยากได้ในอิฏฐารมณ์ไม่รู้จักพอ จนกลายเป็นความปรารถนาลามก ซ่องติดอยู่ในอารมณ์ เหมือนลิงติดตั้ง หรือเหมือนเนื้อขึ้นบาง ๆ ที่ติดแน่นอยู่กับกระเบื้องที่กำลังร้อนบ้าง

๖. ทิฏฐิเจตสิก ความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) คือ มีความเชื่อมั่นอย่างผิด ๆ ว่า สิ่งนี้ เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ได้แก่ เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม มีการยึดมั่นศีลพรตโดยปราศจากปัญญา

๗. มานเจตสิก ความถือตัว คือ สำคัญตัวว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่น ทั้งโดยชาติตระกูลยศศักดิ์ สมบัติ เป็นต้น เป็นเหตุให้เย่อหยิ่ง ยกย่องตน มักใหญ่ใฝ่สูง เหมือนธงที่ปักอยู่ที่สูง

๒.๓) โทเจตสิก คือ เจตสิกที่มีโทสเจตสิกเป็นหัวหน้าประกอบด้วย โทสมูลจิต เป็นเจตสิกประเภทที่ทำให้ใจมีความเร่าร้อนกระวนกระวายมี ๔ ดวง คือ

๘. โทสเจตสิก ความโกรธ (ไม่ชอบ) ได้แก่ ความประทุษร้าย มีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนอสรพิษที่ถูกตี ย่อมแสดงอาการให้ทราบว่าเป็นอสรพิษร้ายด้วยการชูเศียรแผ่พังพานชูตะคอก

๙. อิศสาเจตสิก ความอิจฉา (เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้) ได้แก่ ความริษยา มีความริษยาต่อสมบัติของคนอื่น ไม่ปรารถนาที่จะให้ใครได้ดีกว่าตน

๑๐. มัจฉริยเจตสิก ความตระหนี่ (หวงแหน) มีการปกปิดสมบัติของตนเองเป็นลักษณะหวงแหนสมบัติของตน ไม่ปรารถนาที่จะให้สมบัติของตนเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น แม้แต่ตนเองจะใช้สอยก็หวงแหนไม่ยอมให้ใช้เป็นประโยชน์

๑๑. กุกกุจเจตสิก ความรำคาญใจ มีความเศร้าโศกถึงทุจริตที่ตนกระทำแล้ว และสุจริตที่ไม่ได้กระทำเป็นลักษณะ เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นทำให้จิตไม่อาจหาญสมาทานในกุศลธรรม

๒.๔) ถิทุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีถีนเจตสิกเป็นหัวหน้า ประกอบอกุศลจิตที่เป็นสังขาริก มี ๒ ดวง คือ

๑๒. ถีนเจตสิก ความหดหู่ คือ ความท้อแท้ ได้แก่ ภาวะแห่งจิตที่ติงลงด้วยอำนาจความไม่ขมักเขม้นและความจมลง จิตไม่คล่องแคล่วซี้เกียจ ไม่ควรแก่การทำงาน

๑๓. มิตถเจตสิก ความง่วงเหงา คือ ความเศร้าซึม ได้แก่ ความที่จิตปราศจากความสามารถกายไม่คล่องแคล่วไม่ควรแก่การทำงาน เหมือนนกกโหที่ถูกรังนกแล้วถูกจองจำไว้ในเรือนจำ

๒.๕) วิจิกิจฉาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบด้วยโมหมูลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มี ๑ ดวง คือ วิจิกิจฉาเจตสิก ความสงสัย เป็นเจตสิกที่สงสัยลังเลไม่ตกลงได้ ยากที่จะตัดสินใจได้ เพราะขาดปัญญาความรอบรู้เท่าทันเหตุการณ์

๓) โสภณเจตสิก

โสภณเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบได้กับโสภณจิต (จิตฝ่ายดีงามเท่านั้น มี ๒๕ ลักษณะ ทำให้จิตดีงาม ปราศจากความเร่าร้อน เว้นจากบาป เว้นจากทุจริต ตั้งอยู่ในศีลธรรมได้

โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกที่ดีงาม ประกอบกับโสภณจิต เมื่อเกิดกับจิตใด จิตนั้นก็เป็จิตที่ดีงาม เป็นเจตสิกฝ่ายกุศลทั้งดงาม มี ๒๕ ดวง แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ ๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง ๒) วิรตีเจตสิก ๓ ดวง ๓) อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวง ๔) ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง

๓.๑) โสภณสาธารณเจตสิก

เจตสิกที่ประกอบทั่วไปในกุศลจิตและโสภณ-จิตทั้งหมดมี ๑๙ ดวง คือ

๑. สัทธาเจตสิก เจตสิกที่เชื่อ ได้แก่ เจตสิกที่ศรัทธาเชื่อถือในอารมณ์ที่ดี มีความเชื่อเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น

๒. สติเจตสิก เจตสิกที่ระลึกได้ เป็นเจตสิกที่ระลึกอยู่ทุก ๆ ขณะของโสภณจิตที่กำลังเกิดขึ้น ทำให้ไม่หลงลืม ไม่พินเพื่อน

๓. ทิริเจตสิก เจตสิกที่ละอายต่อบาป คือ ละอายต่อทุจริต เป็นเจตสิกที่เกลียดความชั่ว ทุจริต อุปมาเหมือนคนที่รักความสะอาดอาบน้ำชำระกายหมดจดดีแล้ว ย่อมเกลียดความสกปรกฉะนั้น

๔. โอตตปปเจตสิก เจตสิกที่เกรงกลัวต่อบาป ตรงกันข้ามกับโตนตตปปเจตสิก

๕. อโลภเจตสิก เจตสิกที่ไม่โลภ ไม่อยากได้ เป็นเจตสิกที่ดิงาม เป็นรากเง้าของ กุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อเกิดขึ้นเป็นเหตุให้บุคคลบำเพ็ญกุศลธรรมทุกประเภทเพราะอาศัย อโลภะ

๖. อโทสเจตสิก เจตสิกที่ไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย มีความรักใคร่เมตตาเอื้ออารีต่อบุคคลอื่น เป็นรากเง้าของกุศลธรรมทั้งหลาย

๗. ตตรัมชัมตตตาเจตสิก เจตสิกที่เป็นกลาง เป็นเจตสิกที่ตั้งอยู่ในความเป็นกลาง เป็นอุเบกขาความวางเฉยไปในทางดิงาม คือ ทำจิตให้เป็นกลางไม่ลำเอียงไปด้วยความรักและความโกรธ ทำในใจให้เฉยอยู่ อุปมาเหมือนนายสารถี เมื่อเห็นวารถวิ่งไปโดยสะดวกเรียบร้อยแล้ว ก็คุมเชิงเฉยอยู่ฉะนั้น

๘. กายปัสสัทธิเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกสงบ เป็นเจตสิกสงบระงับ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยสงบไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้นามกาย คือ ที่ประชุมของเจตสิกธรรมทั้งปวงที่เป็นฝ่ายอกุศลให้สงบระงับ ให้มีความเยือกเย็น

๙. จิตตปัสสัทธิเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตสงบ เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตสงบจากอกุศลจิต เมื่อเกิดขึ้นแล้วจิตย่อมสงบระงับ จิตไม่ตื่นรน ไม่กวดแกว่ง ไม่กระสับกระส่าย คงสงบอยู่กับอารมณ์นั้น ๆ เป็นอันดี

๑๐. กายลหุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกเบา ทำให้เจตสิกสงบจากความหนัก มีหน้าที่ทำลายความหนักของเจตสิก

๑๑. จิตตลหุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตเบา ปราศจากความหนักใจ มีหน้าที่ทำลายความหนักของจิต

๑๒. กายมูทุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกอ่อน ทำให้เจตสิกอ่อนสบาย อ่อนโยน ไม่หยาบกระด้าง

๑๓. จิตตมูทุตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตอ่อน ทำให้จิตอ่อนสบาย อ่อนโยนและอ่อนน้อม ไม่หยาบกระด้าง

๑๔. กายกัมมัณฺญูตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกควรแก่การงาน ทำให้เจตสิก เหมาะสมสะดวก ช่วยสนับสนุนส่งเสริมช่วยเหลือโสภณจิตให้เป็นไปด้วยดี

๑๕. จิตตกัมมัณฺญูตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตควรแก่การงาน ทำให้จิตเหมาะสมสะดวก ช่วยสนับสนุนให้โสภณจิตเป็นไปด้วยดี

๑๖. กายปาคุณฺญูตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกคล่องแคล่วสะดวกในกิจที่ดิงาม เหมาะแก่กำลัง ไม่มีความเจ็บไข้ ทำลายความอาพาธ ปราศจากโทษ

๑๗. จิตตปาคัญญตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตคล่องแคล่ว นึกคิดสะดวกรวดเร็ว เหมาะสมปราศจากความอาพาธทางใจ

๑๘. กายชุกตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้เจตสิกชื่อตรง มีการชื่อตรงต่อบุคคลทั้งปวงเป็นต้น เจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว เป็นเหตุให้ชื่อสัตย์สุจริตอยู่เสมอ

๑๙. จิตตชุกตาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้จิตชื่อตรง มีหน้าที่ทำลายความไม่ชื่อตรงของจิต ทำให้ใจชื่อสัตย์สุจริต มุ่งตรงต่อกิจที่ติงามอยู่เสมอ

๓.๒) วิรติเจตสิก คือ เจตสิกที่งดเว้นจากทุจริตและบาปกรรมทางกายและวาจา วิรติเจตสิกนี้เป็นสมุฏฐานแห่งศีล ศีลจะตั้งมั่นได้ก็ด้วยอาศัยวิรติเจตสิกนี้ มี ๓ ดวง คือ

๒๐. สัมมาวาจาเจตสิก เจตสิกที่ทำให้พูดชอบ มีหน้าที่งดเว้นจากวจีทุจริต

๒๑. สัมมากัมมันตเจตสิก เจตสิกที่เป็นเหตุให้ทำการงานชอบ มีหน้าที่งดเว้นจากกายทุจริต

๒๒. สัมมาอาชีวะเจตสิก เจตสิกที่เป็นเหตุให้เลี้ยงชีพชอบ มีหน้าที่งดเว้นจากการเลี้ยงชีพชั่ว

วิรติเจตสิก ๓ ดวงนี้ เกิดขึ้นแล้ว ประกอบกับจิตที่เป็นโสภณจิต ๑๖ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ ดวง กับโลกุตตรจิต ๘ ดวงเท่านั้น

๓.๓) อัปมัชฌญาเจตสิก คือ เจตสิกที่แผ่ไปไม่มีประมาณ ได้แก่ แผ่ไปในสรรพสัตว์ทั่วไป หาประมาณมิได้ มี ๒ ดวง คือ

๒๓. กรุณาเจตสิก เจตสิกที่สงสารสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ พรารถนาจะให้พ้นไปจากกองทุกข์ และคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์

๒๔. มุทิตาเจตสิก^{๑๘๕} เจตสิกที่พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี มีใจพลอยยินดีในสมบัติที่เขาได้มา ปราศจากความอิจฉาริษยาในความถึงพร้อมด้วยสมบัติของผู้อื่น และมีความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข

๓.๔) ปัญญาเจตสิก

ปัญญาเจตสิก^{๑๘๖} เจตสิกที่ประกอบไปด้วยปัญญา เป็นใหญ่ในความรอบรู้ตามสภาพที่เป็นจริง รู้แจ้งรู้ชัดในเหตุผลทั้งที่เป็นส่วนโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม มีหน้าที่กำจัดความมืด มีความไม่หลงเป็นผล คือ ทำจิตให้สว่าง

๔.๔.๓ กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก

กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ในอัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓ นั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในจิตทั้งหมด ๘๙ หรือ ๑๒๑,

ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบในจิตไม่ได้มีดังนี้ ๖๖, ๕๕, ๑๑, ๑๖,๗๐, ๒๐ ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบได้มีดังนี้ ๕๕, ๖๖, ๗๘(๑๑๐), ๕๑, ๖๙, (๑๐๑)

อกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น, โดยแบ่งออกเป็น ๕ นัย ดังนี้

โมฆะเจตสิก ๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด

โลติกเจตสิก ๓ ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้น

^{๑๘๕} ทรงเกียรติ ลีมนันท์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎกปริเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปริมัตต์, หน้า ๑ - ๓.

^{๑๘๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๓๕.

โทสกุกเจตสิก ๔ ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น
 ถิกุกเจตสิก ๒ ประกอบในอกุศลสังขารจิต ๕ ดวงเท่านั้น
 วิจิกิจญาเจตสิก ๑ ประกอบในวิจิกิจญาสัมปยุตตจิต ๑ ดวงเท่านั้น

โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ เท่านั้นโดยแบ่งออกเป็น ๔ นัย ดังนี้
 โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ประกอบในจิต ๕๙ หรือ ๙๑

วิรตีเจตสิก ๓ ประกอบในจิต ๑๖ หรือ ๔๘ คือ มหากุศลจิต ๘, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐
 อัปมัถญาเจตสิก ๒ ประกอบในจิต ๒๘ คือ มหากุศลจิต ๘, มหาภิรียาจิต ๘,

ปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญญาเจตสิก ๓)

ปัญญาเจตสิก ประกอบในจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหาวิ
 ปากญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหัทคตจิต ๒๗, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐^{๑๘๗}

สรุปความว่า เจตสิกในกลุ่มในอัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓ ดวงนั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบกับจิตได้ทั้งหมด และปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบกับจิตบางดวงได้บ้างไม่ได้บ้างตามสภาพธรรม นั้น ๆ, ในอกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้นจะไม่สามารถประกอบกับจิตประเภท โสภณ, และโสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ เท่านั้น เพราะไม่สามารถ ประกอบกับจิตประเภทอกุศลได้

เจตสิกเป็นสิ่งที่อยู่จริงในระดับปรมาตตสังขจะ เป็นนามธรรม และเป็นสังขตธรรมที่เกิดขึ้น และเป็นไปตามสภาวธรรม เจตสิกเป็นสภาวธรรมที่แนบเนื่องอยู่กับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุที่อาศัยเช่นเดียวกันกับจิต เกิดขึ้นรับอารมณ์พร้อมกับจิต เป็นสภาวธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้มีสภาพ เป็นไปต่าง ๆ ตามสภาวะของเจตสิกที่เข้าประกอบ เจตสิกมีทั้งหมด ๕๒ ดวง แต่ละดวงจะทำหน้าที่ เฉพาะของตน เจตสิก ๕๒ ดวงนี้ ปัญญาเจตสิกถือว่าสำคัญที่สุด เพราะถ้าเข้าประกอบกับจิตแล้วทำให้ จิตประกอบไปด้วยปัญญา ซึ่งจะเป็นเหตุให้รู้สภาวธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้น เข้าถึงนิพพานในที่สุดได้

^{๑๘๗} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๓๕-๓๘.

๔.๕ รูปปรมัตถ์

รูปเป็นธรรมชาติที่ต้องแปรผัน เปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป ไม่คงทนถาวร เพราะอำนาจแห่งปัจจัยที่ตรงข้าม อยู่ตลอดเวลา มีเย็น ร้อน เป็นต้น และรูปเป็นธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์ด้วยตนเอง โดยตัวรูปเองเป็นสภาวะกลาง ๆ ไม่เป็นบุญหรือเป็นบาป และรูปเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งนามธรรมทั้งหลาย มีจิตและเจตสิก เป็นต้น

รูปแบ่งชัดเจนได้เป็น ๒ ภาค คือ ภาคกาย คือส่วนที่เป็นรูปธรรม และภาคจิต คือส่วนที่เป็นนามธรรม รูปธรรมและนามธรรมทั้งสองส่วนนี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกันเป็นไป ส่วนที่เป็นรูปและสภาวะที่เป็นรูป เรียกว่า รูปธรรม ส่วนสภาวะที่โน้มไปหาอารมณ์ ที่เกิดขึ้นกับใจ คือธรรมที่รู้กันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจ และเป็นเรื่องของจิตใจ เป็นสิ่งที่ไม่รูปร่างโดยทั่วไปหมายถึงรูปชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ตลอดโลกุตตรธรรมอื่นๆ เรียกว่านามธรรม

รูปมีลักษณะเป็นสังขตธรรมเหมือนจิตและเจตสิก คือเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไปตามเหตุปัจจัย สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นด้วยปัจจัย ย่อมแปรเปลี่ยนสลายไปในที่สุด อาจกล่าวได้ว่า รูป คือสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด ดังนั้น รูปสามารถแยกตามภาคกายและภาคจิตก็จะมองเห็นได้ว่า รูปคือสิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง

รูปปรมัตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริงๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

- ๑) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป
- ๒) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกสลายไป ด้วยอำนาจของความร้อนและความเย็น ซึ่งทั้งสองนัยนี้สรุปได้ว่า รูปก็คือธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง^{๑๘๘}

๔.๕.๑ ลักษณะของรูป

รูป เป็นสังขตธรรมเหมือนจิตและเจตสิก คือ เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไปตามเหตุปัจจัย รูปนี้เป็นที่อาศัยเป็นไปของนามธรรม คือ จิตและเจตสิก รูปนี้เป็นอภัยกถ คือโดยตัวมันเองไม่เป็นบุญ ไม่เป็นบาป และเป็นสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์

รูป คือ ธรรมชาติที่จะพึงฉิบหายไปด้วยปัจจัยที่เป็นข่าศึก มี เย็นและร้อน เป็นต้น รูปจะต้องผันแปร เปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป ไม่คงทนถาวร เพราะถูกปัจจัยมี เย็นร้อน เป็นต้น เบียดเบียนอยู่เสมอ ลักษณะที่ประจำของรูป คือ ความผันแปร เปลี่ยนแปลง ไม่คงทน ดังที่ข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมัตถสังคหบาลีว่า

“ธรรมชาติที่ชื่อว่ารูป เพราะอรรถว่าแปรผัน (สลาย) อธิบายว่า ย่อมถึงความวิการด้วย วิโรธปัจจัย มีเย็นและร้อน เป็นต้น หรืออันวิโรธปัจจัย มีเย็นและร้อน เป็นต้น ให้ถึงความวิการ เพราะเหตุานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ย่อมแปรผันเพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผันเพราะร้อนบ้าง ดังนี้เป็นอาทิ”^{๑๘๙}

^{๑๘๘} ชู.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๕/๑๖๙-๒๕๕

^{๑๘๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อ่างแก้วเชิงอรุณที่ ๓๔, หน้า ๒๓ - ๒๔.

รูป คือสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด แบ่งออกได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. รูป คือสิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะเหตุปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง , สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน , ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูต หรือ ธาตุ ๔ และ อุปาทายรูป ๒๔
๒. รูป คืออารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักขุ , สิ่งที่ปรากฏแก่ตา คือรูปซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖^{๑๙๐}

รูปหรือรูปธรรมนี้เป็นที่ตั้งหรือเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งนามธรรมทั้งหลายมีจิตและเจตสิก เป็นต้น ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ไว้ในอุปายสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเข้าถึงรูปก็ดี เมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ วิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง มีความยินดีเป็นที่เข้าไปช่องเสพ ถึงความเจริญงอกงาม ไพบูลย์ ฯลฯ วิญญาณที่มีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง มีความยินดีเป็นที่เข้าไปช่องเสพ พึงถึงความเจริญงอกงาม ไพบูลย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักบัญญัติการมา การไป จุตติ อุปบัติหรือความเจริญงอกงาม ไพบูลย์แห่งวิญญาณ เว้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้”^{๑๙๑}

รูปเป็นสภาวะธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ ตรงข้ามกับจิตและเจตสิกที่มีหน้าที่รู้อารมณ์ ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงถึงลักษณะของรูปไว้ว่า

“รูปทั้งหมด ไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ เป็นไปกับด้วยปัจจัยเป็นสังขตธรรม เป็นรูปธรรม เป็นโลกิยะธรรม เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสัญญา เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นอารมณ์ของโอหะ เป็นอารมณ์ของโยคะ เป็นอารมณ์ของนิเวรณ เป็นอารมณ์ของปรามาส เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นอารมณ์ของสังกิเลส เป็นอภัยกตธรรม ไม่มีอารมณ์ ไม่ใช่เจตสิก วิปยุตจากจิต ไม่ใช่วิบาก และไม่ใช่ธรรม เป็นเหตุแห่งวิบาก ไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส ไม่ใช่ธรรมมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ ไม่ใช่ธรรมไม่มีวิตก แต่มีวิจารณ์ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ใช่ธรรมที่สหคตด้วยปีติ ไม่ใช่ธรรมที่สหคตด้วยสุข ไม่ใช่ธรรมที่สหคตด้วยอุเบกขา อันโสดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องบน ๓ ไม่ประหาณ ไม่มีสัมปยุตตเหตุอันโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ประหาณ ไม่เป็นเหตุให้จตุตถภูมิและไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน ไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกขบุคคลเป็น ปริตตธรรม เป็นกามาวจรธรรม ไม่ใช่รูปาวจรธรรม ไม่ใช่รูปาวจรธรรม เป็นปริยาป็นนธรรม ไม่ใช่ปริยาป็นนธรรม เป็นอนิยตธรรม เป็นอนิยานิกธรรม เป็นปัจจุป็นนธรรม อันวิญญาณ ๖ พึงรู้ ไม่เที่ยง อันชราครอบงำแล้ว”^{๑๙๒}

รูปเป็นอภัยกตธรรม คือ เป็นธรรมกลางๆ โดยตัวมันเองไม่ดี ไม่ชั่ว ไม่เป็นบุญ เป็นบาป ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในรูปกัณฑ์ว่า

^{๑๙๐} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต) , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๓๗ , หน้า ๒๕๓.

^{๑๙๑} ส. ข. ๑๗ / ๑๐๕ / ๖๖.

^{๑๙๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๐๓ / ๑๘๔.

“ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ? วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นโลกุตตระ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร-ขันธ วิญญาณขันธ ธรรมเหล่านี้เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยากฤต”^{๑๙๓}

สรุปว่า รูป คือธรรมชาติที่จะต้องแตกสลายหรือจะพึงฉิบหายไปด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีเย็น ร้อน เป็นต้น รูปจะต้องแปรผัน เปลี่ยนแปลง เสื่อมสลายไป ไม่คงทนถาวร เพราะถูกปัจจัยมีเย็นร้อน เป็นต้น เบียดเบียนอยู่เสมอ รูปนี้เป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งนามธรรมทั้งหลายมีจิตและเจตสิก เป็นต้น รูปเป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ โดยตัวรูปเองเป็นสภาวะกลาง ๆ ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ส่วนประเภทและสิ่งที่เป็นเหตุให้เกิดรูปนั้น จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๔.๕.๒ จำแนกประเภทของรูป

รูปปรมาณธรรมที่เป็นสภาวะธรรมที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยมี เย็น ร้อน เป็นต้นนั้น จำแนกออกได้หลายรูปแบบ ดังนี้

๑) จำแนกโดยความเป็นรูปหยาบและละเอียด

จำแนกออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ รวมเป็นรูป ๒๘^{๑๙๔} ดังข้อความที่แสดงไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีว่า

“ก็รูป ๒ อย่างนี้ คือ มหาภูตรูปสี่ ๑ รูปอาศัยมหาภูตรูปสี่ ๑ ย่อมถึงการรวมเข้า ได้ ๑๑ อย่าง ๆ คืออย่างไร? ก็รูป ๑๘ อย่างนี้ คือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ชื่อว่ามหาภูตรูป ๑ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ชื่อว่า ปสาทรูป ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะกล่าวคือภูตรูปทั้ง ๓ เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่าโคจรรูป ๑ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ชื่อว่า ภาวรูป ๑ หทัยวัตถุ ชื่อว่า หทัยรูป ๑ ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ชีวิตรูป ๑ อาหารที่ทำให้เป็นคำ ๆ ชื่อว่า อาหารรูป ๑ ...อากาศธาตุ ชื่อว่า ปริเฉทรูป ๑ ๆ กายวิญญูติ วิจิวิญญูติ ชื่อว่า วิญญูติรูป ๑ ๆ ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความควรแก่การงานแห่งรูป และวิญญูติทั้งสอง ชื่อว่าวิธีการรูป ๑ ๆ ความเติบโตแห่งรูป ความสืบต่อแห่งรูป ความทรุดโทรมแห่งรูป ความไม่เที่ยงแห่งรูป ชื่อว่า ลักษณะรูป ๑ ๆ รวมเป็นรูป ๑๑ อย่าง”^{๑๙๕}

๑) มหาภูตรูป ๔

มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่ เป็นรูปที่มีสภาพสณฐานที่ปรากฏเด่นชัด เป็นที่อาศัยแห่งรูปอาศัยทั้งหลาย ในอรรถกถาอรรถสาลินี ท่านได้แสดงเหตุไว้ ๖ ประการ คือ ๑) ปรากฏเป็นของใหญ่ ๒) เป็นเหมือนนักเล่นกล ๓) เป็นเหมือนยักษ์ผู้ซวยและผู้หญิง ๔) ต้องบำรุงรักษามาก ๕) มีความเปลี่ยนแปลงมาก ๖) เป็นสิ่งใหญ่ที่มีอยู่^{๑๙๖}

^{๑๙๓} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๐๑ / ๑๘๔.

^{๑๙๔} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, (Dhs.124,para.584).

^{๑๙๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๔๕ , หน้า ๒๘๑.

^{๑๙๖} สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาวิเศษเสกศ, อรรถกถาอัฐฐสาลินี ตอนที่ ๓, (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๙), หน้า ๑๔๒.

มหาภูต หรือมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔^{๑๙๗} ได้แก่

๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแผ่นดินแข็ง หรือธาตุดิน

๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ

๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ

๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๑๙๘}

๒) อุปาทายรูป ๒๔

อุปาทายรูป คือ รูปย่อย ๆ ที่อิงอาศัยมหาภูตรูปอยู่(รูปใหญ่)^{๑๙๙} จะปรากฏลำพังตนเองโดยไม่มีมหาภูตรูป ๔ ไม่ได้ ท่านเปรียบเทียบเอาไว้ว่า เหมือนพระพี่เลี้ยง ๔ นางกำลังบำรุงพระราชกุมารอยู่ นางหนึ่งอุ้มไว้ นางหนึ่งให้สรองสนาน นางหนึ่งลูบไล้ สุกนธรรส นางหนึ่งถวายงานพัดอยู่ เป็นต้น อุปาทายรูป ๒๔ ชนิดนั้น ดังนี้ คือ

ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประธานสำหรับรับอารมณ์) (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย
โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) โผฏฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย)
ถารูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๑) อิตถัตตะ อิตถินทรีย์ความเป็นหญิง (๑๒) ปุริสัตตะ ปุริสินทรีย์ความเป็นชาย

หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๓) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ

ชีวิตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต) (๑๔) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต

อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร) (๑๕) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเพศ) (๑๖) อากาศธาตุ สภาวะคือช่องว่าง

วิญญูติรูป ๒ (รูปคือการเคลื่อนไหวให้ความหมาย) (๑๗) กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยกาย (๑๘) วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยวาจา

วิการรูป ๔ (รูปคือการที่ตัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้) (๑๙) (รูปัสส) ลหุตา ความเบา (๒๐) (รูปัสส) มุทุตา ความอ่อนสลวย (๒๑) (รูปัสส) กัมมัญญูตา ความควรแก่การงาน ใช้การได้

ลักษณะรูป ๔ (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด) (๒๒) อุปจยะ ความก่อตัว (๒๓) สันตติ ความสืบต่อ (๒๔) ชรตา ความทรุดโทรม (๒๕) อนิจจตา ความแปรแตกสลาย^{๒๐๐}

๒) จำแนกตามการทรงสภาวะของตนไว้

รูป ๒๘ นั้นสามารถสงเคราะห์เป็น ๒ กลุ่มได้อีก คือ ๑. นิปผันนรูป ๒. อนิปผันนรูป ดังข้อความในอภิธัมมัตถสังคหบาลีว่า

“รูปมี ๒๘ คือ ภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ถารูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑

^{๑๙๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๖/๒๑๖-๒๑๙, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๑๑๑.

^{๑๙๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๙/๒๑๖-๒๒๐, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘

^{๑๙๙} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙, (Dhs.124,para.584).

^{๒๐๐} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๕/๑๖๙-๒๕๕

และอาหารรูป ๑ รวมเป็นนิปผันนรูป ๑๘ อย่างนี้ และอนิปผันนรูป ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญาณรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักษณะรูป ๔”^{๒๐๑}

๑. นิปผันนรูป หมายถึง รูปที่มีสภาวะลักษณะของตน และจะทรงสภาวะลักษณะของตนไว้เป็นประจำ ไม่เปลี่ยนแปลงแปรผันไปเป็นอย่างอื่น มีทั้งหมด ๑๘ รูป คือ

มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ๑. ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน ๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ ๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ ๔. วาโยธาตุ คือ ธาตุลม

ปสาทรูป ๕ ได้แก่ ๕. จักขุปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการเห็น ๖. โสตปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการฟัง ๗. ฆานปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการดม ๘. ชิวหาปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการลิ้มรส ๙. กายปสาท สิ่งที่ทำให้สำเร็จการรู้สึกสัมผัส

วิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) โผฏฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย)

ถาปนารูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อิตถัตตะ อิตถินทรีย์ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริสัตตะ ปุริสินทรีย์ความเป็นชาย

หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ

ชีวิตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต) (๑๓) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต

อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

๒. อนิปผันนรูป หมายถึง รูปที่ไม่มีสภาวะลักษณะของตน เป็นรูปที่อาศัยนิปผันนรูปเกิด เป็นเครื่องหมายและอาการของนิปผันนรูป มีทั้งหมด ๑๐ รูป คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญาณรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔ รวมเป็นอนิปผันนรูป ๑๐ ประเภท คือ

๑. อากาศธาตุ ช่องว่างในร่างกาย

๒. กายวิญญาณรูป กิริยาที่ไหวไหวได้

๓. วจีวิญญาณรูป กิริยาที่ไหววจา คือ พูดได้

๔. ลหุตา ความเบา

๕. มุทุตา ความอ่อนสลาย

๖. กัมมัณญตา ความควรแก่การงาน

๗. อุပ္จยยะ ความเติบโตขึ้น

๘. สันตติ ความสืบเนื่อง

๙. ชรตา ความทรุดโทรม

๑๐. อนิจจตา ความไม่ยั่งยืน

^{๒๐๑}เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๘๒.

๔.๕.๓ ลักษณะและความหมายของรูป ๒๘

๑) **ปฐวีธาตุ** ธาตุดินเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งความแข็งกระด้าง มีลักษณะแข็งแข็งหรืออ่อน (แข็งน้อย) ประชุมอยู่ในร่างกายบ้าง ภายนอกบ้าง เป็นนิมิตบ้าง สามารถรองรับสรรพวัตถุไว้ได้ มีน้ำ ไฟ ลม ร่วมกันเป็นเหตุให้เกิดขึ้น

ปฐวีธาตุนี้ ได้แก่ รูปดินที่ทรงอยู่ซึ่งลักษณะแข็งและอ่อน ตั้งอยู่เฉพาะกับลักษณะแข็ง เป็นที่อาศัยหรือเป็นที่รองรับของรูปอื่น ๆ ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เปรียบเหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยอยู่ของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายตลอดทั้งสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายด้วย ปฐวีธาตุมีน้ำ ไฟ ลม ร่วมกันเป็นเหตุให้เกิดขึ้น จะแบ่งแยกมิได้^{๒๐๒}

๒) **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำมีลักษณะไหลและเกาะกุม มีลักษณะซึมซาบเอิบอาบในร่างกาย

อาโปธาตุนั้น เป็นตัวเชื่อมประสาน เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวรูปทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วย ให้รวมกันอยู่ได้ ไม่ให้กระจัดกระจายไป คือ เมื่อธาตุทั้ง ๓ คือ ดิน ไฟ ลมประชุมกันขึ้นแล้วอาโปธาตุ ธาตุน้ำ ย่อมเกิดขึ้นด้วย เมื่อธาตุน้ำเกิดขึ้นก็มีสภาวะไหลหรือเกาะกุม มีหน้าที่ให้ไหลหรือเกาะกุมเจริญมากขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้รวบรวมกันเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย^{๒๐๓}

๓) **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น มีหน้าที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ธาตุไฟเมื่อเกิดขึ้น มี ดิน น้ำ ลม ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นปฏิกฐาน คือ เหตุใกล้ให้เกิดขึ้น เกิดขึ้นแล้วมีความร้อนหรือเย็น เป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้สุกงอม มีผลให้เกิดความอ่อนนุ่ม เป็นไปอยู่ในกายก็ทำให้กายอบอุ่น รูปอื่น ๆ ทั้งหลายก็ต้องแตกสลายลงไป เพราะเตโชธาตุนั้นเป็นเหตุ ร่างกายจึงทรุดโทรม และเตโชธาตุนั้นจะทำให้อายุสั้นหรือยืนยาวก็ได้ด้วยสมภารเตโช^{๒๐๔} คือ เตโชธาตุที่มีในร่างกาย มี ๔ อย่าง^{๒๐๕} คือ

๑. สันตปาเตโช ไฟที่ทำให้เจ็บไข้ ทำให้ร่างกายร้อนกว่าธรรมดา เป็นไฟที่ยังร่างกายให้อบอุ่นขึ้น
๒. ทาหเตโช ไฟที่ทำให้เจ็บไข้มาก ทำให้กระวนกระวายถึงกับตั้งตัวไม่ได้ เช่น เพ้อไข้ เป็นต้น
๓. ปาจกเตโช ไฟที่เผาอาหารให้ย่อย
๔. ซีรณเตโช ไฟที่ทำให้ร่างกายให้อบอุ่น ทำความร้อนเย็นตามธรรมดาจนยังกายให้วิปริต เช่น ผมขาว ฟันหัก เป็นต้น

๔) **วาโยธาตุ** ธาตุลมมีลักษณะไหวพัดไปมาและเคร่งตึงซึ่งเป็นไปภายในร่างกายคนและสัตว์ ตลอดถึงภายนอกกายของคนและสัตว์ เป็นอุปการะแก่การเคลื่อนไหวไปมา^{๒๐๖}

วาโยธาตุ เมื่อธาตุทั้ง ๓ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ มีขึ้นแล้ว ธาตุลมย่อมมีด้วย เพราะแยกกันไม่ได้ เมื่อธาตุลมเกิดขึ้นแล้วปรากฏเป็นลักษณะเคร่งตึง มีหน้าที่ไหวพัดไปมา เป็นผลยังให้น้อมไปหา พัดไปหาส่วนที่เบาบาง ธาตุลมที่ประกอบเป็นไปอยู่ในร่างกายที่มีวิญญาณครองนั้น มีอยู่ ๖ ชนิด คือ

๑. อัสนาสปัสสาสวาตา ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก

^{๒๐๒} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๕ / ๑๐๑.

^{๒๐๓} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๖ / ๑๐๒.

^{๒๐๔} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๗ / ๑๐๓.

^{๒๐๕} พระอาจารย์ประเดิม โกมลโลกิคุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๓๓ , หน้า ๒๐๒.

^{๒๐๖} อภิ. วิ. ๓๕ / ๑๑๘ / ๑๐๔.

๒. อุทังคมาวาทา ได้แก่ ลมที่ขึ้นเบื้องบน คือ ลมพัดขึ้นถึงศีรษะ ให้มีการเรอหรือหาว เป็นต้น
๓. อโธคมาวาทา ได้แก่ ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ถึงปลายเท้า
๔. โภกฐาสยวาทา ได้แก่ ลมที่อาศัยอยู่ในลำไส้
๕. กุจฉิสยวาทา ได้แก่ ลมที่อาศัยอยู่ในท้อง
๖. อังคมังคานุสริวาทา ได้แก่ ลมตามที่พัดทั่วร่างกายซึ่งเดินไปตามเส้นเอ็นทั่วร่างกาย

รูปที่เป็นมหาภูตรูปทั้ง ๔ ชนิดนี้ที่เรียกว่าธาตุ ก็เพราะมีธรรมชาติที่ทรงสภาวะของตนไว้ เมื่อธาตุทั้ง ๔ นี้รวมตัวกันเข้าเกิดเป็นรูปร่างขึ้น เรียกว่า “มหาภูตรูป” เพราะเป็นรูปใหญ่ มีรูปร่าง สันฐานปรากฏเห็นได้ชัด และมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้เป็นที่อาศัยของรูปอาศัยชนิดอื่น ๆ มหาภูตรูปทั้ง ๔ ชนิดนี้เกิดร่วมกัน ไม่ว่าจะปรากฏอยู่ที่ไหนเป็นรูปร่างอะไรก็ต้องปรากฏ ณ ที่นั้นครบทั้ง ๔ ชนิดเสมอ จะต่างก็ตรงที่ว่ารูปร่างนั้นจะปรากฏมีธาตุไหนมากกว่ากันเท่านั้น แต่จะขาดไปธาตุใดธาตุหนึ่งไม่ได้

๕) จักขุปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการเห็น คือจักขุปสาท ประสาทตา หมายถึงสิ่งที่ทำให้ สำเร็จทัสสนกิจ คือ การเห็นได้ จักขุปสาทเป็นรูปชนิดหนึ่งที่มีความใสสะอาดดูจกความใสแห่งกระจก คอย ดึงดูดเอาารมณณ์ที่มากกระทบ

จักขุปสาทนี้ โดประมาณเท่าศีรษะเหา เยื่อนัยน์ตา ๗ ชั้นซบไว้อยู่ เหมือนปุยนุ่นที่อาบด้วย น้ำมันซบไว้ด้วยปุยนุ่น ๗ ชั้น ในประเทศเป็นที่ตั้งแห่งสรีรสันฐานของบุคคลที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ใน ท่ามกลางของวงตาดำ ซึ่งล้อมรอบอยู่ด้วยวงตาขาว เป็นวัตถุทวารให้สำเร็จทัสสนกิจ คือ เกิดจักขุ วิญญาณ ขึ้น”^{๒๐๗} เมื่อจักขุปสาท (ปสาทตา) หรือแก้วตานี้พิการ ก็ไม่สามารถที่จะมองเห็นอะไรได้ เช่น คนตาบอดตาใส เป็นต้น

จักขุปสาทรูปนี้ เป็นรูปชนิดหนึ่ง เมื่อมหาภูตรูป ๔ ประชุมกันขึ้นเป็นร่างกายด้วยอำนาจแห่ง กรรมแล้ว เป็นเหตุให้จักขุปสาท ประสาทตาเกิดขึ้นมีลักษณะใส คู่ควรกับรูปารมณณ์ (คือสี) ที่จะมากกระทบ จักขุปสาทรูปนี้แสวงหารูปารมณณ์อยู่เสมอ เป็นเหตุให้จักขุวิญญาณ (รู้ทางตา) เกิดขึ้น เป็นประสาทตาที่ทำให้ การเห็นอาศัยเกิดขึ้น บางที่ท่านก็เรียกว่า “มังสจักขุ” (ตาเนื้อ) ธรรมชาติของจักขุปสาทนี้ เมื่อมีการ เกิดขึ้นรับรูปารมณณ์แล้วก็แตกดับไปเสมอ มีกรรมเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นใหม่อีกแล้วก็แตกทำลายไปพร้อมกับ การที่รูปารมณณ์ (สี) มากกระทบทุกขณะไป มีหน้าที่ ๒ ประการ คือ ๑. เป็นจักขุวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยของ จักขุวิญญาณจิต ๒. เป็นจักขุทวาร อันเป็นประตูเกิดของจักขุทวารวิถีจิต^{๒๐๘}

๖) โสตปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการฟัง เป็นประสาทหูที่ใส คู่ควรแก่เสียงที่จะมากกระทบ เป็น สิ่งที่ทำให้สำเร็จสวณกิจ (การฟัง) เป็นรูปชนิดหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในช่องหู มีสันฐานดั่งวงแหวน มีขนแดงอ่อน งอกขึ้นอยู่โดยรอบ เป็นโสตวัตถุคือเป็นที่อาศัยของโสตวิญญาณและเป็นโสตทวาร (ประตูหู) อันเป็นที่เกิด แห่งโสตวิญญาณวิถีจิต ถ้าโสตปสาทนี้พิการแล้ว ย่อมไม่สำเร็จสวณกิจ (การฟัง) ได้ เช่น คนหูหนวก เป็นต้น

โสตปสาทรูปนั้น เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้วจากกรรม เป็นเหตุนำมาซึ่งความอยากฟัง มีความ ใสปรากฏขึ้น มีหน้าที่รับสัททวารมณณ์ (เสียง) เป็นผลให้โสตวิญญาณอาศัยเกิดขึ้นตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ประสาท หูที่มีลักษณะใสนั้นท่านเรียกว่า “โสตปสาท”

^{๒๐๗} พระอาจารย์ประเดิม โคมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๕๒ , หน้า ๒๑๕.

^{๒๐๘} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๖ / ๑๙๕.

โสตปสาทจะทำหน้าที่ได้สมบูรณ์จะต้องอาศัยส่วนประกอบของหู มี ไบหู รูหู เป็นต้น เพื่อใช้เป็นสื่อสัมพันธ์ในขณะที่เกิดการกระทบของคลื่นเสียง โสตปสาทรูปนี้มีหน้าที่อยู่ ๒ ประการ คือ ๑. เป็นโสตวัตถุอันที่ตั้งอาศัยของโสตวิญญาณจิต ๒. เป็นโสตทวารอันเป็นประตูที่เกิดของโสตทวารวิถีจิต^{๒๐๙}

๗) ฆานปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการดมหรือรู้กลิ่นได้ ฆานปสาทรูป คือ รูปที่ใสของจมูก ได้แก่ ประสาทจมูก เป็นวัตถุที่อาศัยของฆานวิญญาณให้สำเร็จขายนกิจ กิจ คือ การดมกลิ่น เป็นรูปธรรมชนิดหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในโครงนาสิก มีสัณฐานดังกีบแพะ เป็นฆานวัตถุ คือ วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาณจิต และเป็นฆานทวาร คือ ประตูอันเป็นที่เกิดแห่งฆานทวารวิถีจิต^{๒๑๐}

ฆานปสาทรูปนั้น เมื่อมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (คันธัตถา) เพราะอำนาจแห่งการอยากรู้กลิ่น บรรณาณาที่จะดมกลิ่นเป็นเหตุแล้ว ฆานปสาทรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็มีลักษณะใส (ของมหาภูตรูป) ควรที่จะรับกระทบกับสี ทำหน้าที่แสวงหา (รับ) เฉพาะคันธารมณ (กลิ่น) อย่างเดียวเท่านั้น เป็นเหตุให้ฆานวิญญาณจิตอาศัยเกิดขึ้นและตั้งอยู่ชั่วขณะ ฆานปสาทรูปต้องอาศัยส่วนประกอบของจมูกมีตั้งจมูกและรูจมูกเป็นต้น อันอาศัยธาตุลมพัดเอากลิ่นต่างๆ เข้ารูจมูกได้ ทำให้จิตรับรู้กลิ่นทางจมูกอยู่เสมอ

๘) ชิวหาปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการลิ้มรส เป็นรูปปลิ้นที่ใส ควรกับรสที่มากกระทบเป็นปัจจัยให้ชิวหาวิญญาณเกิดขึ้นให้สำเร็จขายนกิจ กิจ คือ การลิ้มรส เป็นรูปธรรมชนิดหนึ่งที่ปรากฏอยู่ท่ามกลางลิ้น มีสัณฐานเหมือนดังกลีบดอกบัว เป็นชิวหาวัตถุ คือ วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาณจิต และเป็นชิวหาทวาร คือ ประตูอันเป็นที่เกิดแห่งชิวหาทวารวิถีจิต^{๒๑๑}

ชิวหาปสาทรูป เมื่อเหตุปัจจัยคือมหาภูตรูปอันเกิดขึ้นจากกรรมด้วยอำนาจที่ใคร่อยากจะลิ้มรสเกิดขึ้นแล้ว ทำหน้าที่แสวงหา (รับ) รสอยู่เสมอ มีลักษณะใสควรกับรสที่จะมากกระทบ ยังผลให้เกิดชิวหาวิญญาณรู้รสขึ้นด้วยอาศัยอาโป (น้ำ) เป็นสื่อ ชิวหาปสาทรูปนี้ต้องอาศัยเครื่องประกอบของลิ้นมีเนื้อลิ้นเป็นต้น เพื่อให้ปสาทลิ้นที่ใสตั้งอยู่ได้ ทำให้จิตรู้รสทางลิ้นอยู่เสมอ

๙) กายปสาทรูป รูปที่ให้สำเร็จการรู้สึกสัมผัส เป็นรูปปสาทกายที่ใส คู่ควรกับโณภูฏัพพารมณ คือ เย็น ร้อน แห้ง ไหว หรือเคร่งตึง ที่จะมากกระทบ เป็นรูปชนิดหนึ่งที่ซึมซาบอยู่ทั่วสรรพารมณ เหมือนยางหรือน้ำมันที่ชุ่มอยู่ในแผ่นป้าย ยกเว้นที่ผม ปลายขน เล็บ ฟัน หนังกี่หนา อันเป็นส่วนปลายที่ปสาทเข้าไปไม่ถึง และที่รวมแห่งอาหารเก่าที่เตล้าใส่ใหญ่ เป็นกายวัตถุ คือ วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณชั่วขณะหนึ่ง เป็นกายทวาร คือ ประตูอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิถีจิต^{๒๑๒}

กายปสาทรูปนี้ เมื่อมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมเพราะปรารถนาอยากกระทบโณภูฏัพพารมณ คือ เย็น ร้อน อ่อน แห้ง เป็นต้น เป็นผลให้เกิดกายปสาทขึ้น เมื่อกายปสาทเกิดขึ้นแล้ว มีลักษณะรับโณภูฏัพพารมณที่มากกระทบอันเป็นสิ่งที่คู่ควรกัน มีหน้าที่แสวงหากระทบเฉพาะแต่โณภูฏัพพารมณเท่านั้น เป็นผลให้กายวิญญาณจิตเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง กายปสาทรูปนี้ต้องอาศัย ส่วนประกอบของกาย เช่น โครงกระดูก เอ็น เนื้อ เลือด หนังท่อหุ้มเอาไว้ เป็นต้น เพื่อให้ปสาทกายตั้งอยู่ได้ เป็นผลให้จิตรับรู้การกระทบสัมผัสจากโณภูฏัพพารมณอยู่เสมอ

^{๒๐๙} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๗ / ๑๘๗.

^{๒๑๐} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๘ / ๑๘๘.

^{๒๑๑} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๑๙ / ๒๐๐.

^{๒๑๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๐ / ๒๐๒.

รูป ๕ ชนิดที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ คือ จักขุปสาทรูป ๑ โสตปสาทรูป ๑ ฆาน-ปสาทรูป ๑ ชิวหาปสาทรูป ๑ ภายปสาทรูป ๑ เรียกว่า “ปสาทรูป” หมายถึง รูปที่มีความใส เป็นธรรมชาติที่คู่ควรกับอารมณ์ที่จะมากระทบ คือ ทำให้จิตควรที่จะรับอารมณ์ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโณฏฐัพพารมณ์ได้

๑๐) รูปารมณ์ อันเป็นวิสัยแห่งจักขุ ได้แก่ สี คือ วรรณะสีสรรต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่กับรูป อันเป็นวิสัยของจักขุวิญญาณที่จะยึดหน่วงเอาเป็นอารมณ์ได้ อาศัยแสงสว่างมากระทบเป็นสื่อสะท้อนกระทบประสาทตาเนื่อง ๆ เป็นของคู่กันกับประสาทตา เลยจากสีไปเรียกว่ารูปที่ยึดเหนี่ยวของจิตทางตา ซึ่งเป็นสีต่าง ๆ ของรูปวัตถุ สามารถรับแสงสะท้อนจนกระทบประสาทตาได้ ลักษณะของรูปารมณ์ คือ การกระทบจักขุปสาท มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้จักขุวิญญาณ และเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณนั้นด้วย^{๒๑๓}

เมื่อมหาภูตรูปมีขึ้นแล้ว รูปารมณ์ คือ สีที่ย่อมปรากฏมีอยู่ด้วย เมื่อสีมีขึ้น เกิดการกระทบจักขุปสาท ทำหน้าที่ให้ความปรากฏแก่จักขุวิญญาณ มีผลทำให้เห็นทางตา เป็นไปอย่างไม่ขาดสาย

๑๑) สัททารมณ์ ได้แก่ เสียง ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ เป็นคลื่นปรมาณู สะท้อน ทำการโคจรไปดุจโคหาหยาอ่อน เป็นของคู่กับโสตปสาท ประสาทหู เมื่อมีช่องว่าง คือ รูหูแล้ว เสียงนั้นก็ผ่านเข้าไปกระทบประสาทหู เป็นเหตุให้โสตวิญญาณได้ยิน แล้วยึดหน่วงเอาไว้เป็นอารมณ์ของจิตทางหู^{๒๑๔}

เมื่อมหาภูตรูปที่สละเอียดเป็นปรมาณู เล็กที่สุดทั่วไปในอากาศมีขึ้น ความสะเทือน คือ เสียงที่เกิดจากมหาภูตรูปกับมหาภูตรูปกระทบกัน ปรมาณูก็สั่นสะเทือน เป็นคลื่น หยอยเข้าไปสู่ช่องว่างมีทวารหู เป็นต้น แล้วกระทบกับโสตปสาท ทำหน้าที่ทำอารมณ์แก่โสตวิญญาณได้ยินบ่อย ๆ ไม่ขาดสาย ไม่เสียงนั้นจะเป็นเสียงของสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็สามารถเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ คือ สัททารมณ์ได้ไม่มีที่สิ้นสุด

๑๒) คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่น ที่เป็นอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาณจิต คันธารมณ์เป็นที่ยึดเหนี่ยวของฆานวิญญาณรู้ทางจมูก มีหน้าที่กระทบประสาทจมูก กลิ่นนี้เป็นน้ำมันระเหยที่ล่องลอยไปตามสายลม ไม่ว่าจะกลิ่นนั้นจะเป็นกลิ่นหอมหรือกลิ่นเหม็นก็ตาม กลิ่นทุกชนิดเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณได้ทั้งสิ้น^{๒๑๕}

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้ว คันธารมณ์คือกลิ่นก็เกิดขึ้นด้วย กลิ่นที่เป็นอารมณ์เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็กระทบกับฆานปสาท มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้ฆานวิญญาณให้รู้กลิ่นทางจมูกได้

๑๓) รสารมณ์ ได้แก่ รส ที่เป็นอารมณ์ให้ชีวหาวิญญาณ คือ รสอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวเอาเป็นอารมณ์ของจิตทางลิ้น เป็นอย่างที่อาศัยน้ำเป็นสื่อคลุกเคล้า ปรากฏติดอยู่ที่อาหาร กระทบประสาทลิ้น เป็นของคู่กับประสาทลิ้น รสทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นรสเปรี้ยว รสหวาน รสเค็ม รสฝาด รสขม เป็นต้น ทั้งที่ ดีและไม่ดีก็เป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาณได้ทั้งสิ้น^{๒๑๖}

^{๒๑๓} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๑ / ๒๐๔.

^{๒๑๔} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๒ / ๒๐๗.

^{๒๑๕} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๓ / ๒๐๙.

^{๒๑๖} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๔ / ๒๑๐.

เมื่อมหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มีขึ้นแล้วย่อมเป็นเหตุให้สารมณคือรสเกิดขึ้น มีหน้าที่ทำให้ชีวหาวิญญานยึดเหนี่ยวเอาไว้เป็นอารมณ์ ยังผลให้ชีวหาวิญญานรู้รสทางลิ้นอยู่เสมอ

รูป ๔ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ รูปารมณ ๑ สัททารมณ ๑ คันธารมณ ๑ รสารมณ ๑ เรียกว่า “โคจรรูป” คือ รูปที่เป็นโคจรของจิตและเจตสิก หมายถึง เป็นรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น

๑๔) อิตถิถาวรรูป รูปที่แสดงความเป็นเพศหญิง คือ รูปหญิงที่ซึมซาบอยู่ทั่วไปในร่างกายของหญิง แสดงลักษณะอาการของหญิงให้ปรากฏ เราจะสังเกตอิตถิถาภาวะ ความเป็นหญิงได้ด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. สังเกตลิ้นคคะ เพศหญิงที่มีมาแต่กำเนิดทุกส่วนสัด
๒. สังเกตนิมิตตะ เครื่องหมายสภาพความเป็นอยู่ทางร่างกายของหญิงที่แตกต่างจากชาย
๓. สังเกตกุตตะ มีความนุ่มนวลและอ่อนโยน ชอบเล่นเรียบ ๆ
๔. สังเกตอากัปปะ อาการกิริยานิสัยเต็มไปด้วยความอ่อนช้อย^{๒๑๗}

ถ้ามีลักษณะอาการของถาวรรูปเช่นนี้พึงทราบว่ามัน คือ อิตถิถาวรรูป ในพระอภิธรรมท่านได้ให้ความหมายอิตถิถาวรรูปไว้ว่า

“ทรวตทรวงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิงของหญิง ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า อิตถินทริย์”^{๒๑๘}

สรุปว่า เมื่อมหาภูตรูป คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันแล้ว อิตถิถาวรรูป รูปที่เป็นหญิงย่อมเกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วรูปที่เป็นหญิงนั้นก็แสดงความเป็นหญิงอยู่ในร่างกายทุกสัดส่วน มีหน้าที่ประกาศความเป็นหญิงเสมอ เป็นผลให้แสดงเหตุแห่งความเป็นหญิงมีเพศหญิงเป็นต้นอยู่มิได้ขาดสาย

๑๕) ปุริสถาวรรูป รูปที่แสดงความเป็นเพศชายให้ปรากฏ คือ รูปที่เป็นชาย ความเป็นชายที่ซึมซาบอยู่ทั่วไปในร่างกายของชาย แสดงลักษณะอาการของชายให้ปรากฏ เราจะสังเกตความเป็นชายได้ ๔ ลักษณะ คือ

๑. สังเกตลิ้นคคะ เพศชายที่มีมาแต่กำเนิดทุกส่วนสัด
๒. สังเกตนิมิตตะ เครื่องหมายสภาพความเป็นอยู่ของร่างกายที่แตกต่างจากหญิง
๓. สังเกตกุตตะ มีนิสัยห้าวหาญเข้มแข็ง ชอบเล่นกีฬากลางแจ้ง
๔. สังเกตอากัปปะ อาการกิริยาที่เต็มไปด้วยความเด็ดเดี่ยว^{๒๑๙}

ถ้ามีลักษณะอาการของถาวรรูปเช่นนี้ พึงทราบว่า มันคือปุริสถาวรรูปนั่นเอง ในพระอภิธรรมท่านได้ให้ความหมายของของปุริสถาวรรูปไว้ว่า “ทรวตทรวงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชายของชาย ปรากฏได้ด้วยเหตุใด รูปทั้งนี้เรียกว่า ปุริสสินทริย์”^{๒๒๐}

เมื่อมหาภูตรูป คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันขึ้นด้วยอำนาจแห่งกรรมแล้ว ปุริสภาวะความเป็นชายก็มีขึ้น เมื่อปุริสภาวะเกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูปนั้น ก็มีลักษณะอาการของชายปรากฏ มีหน้าที่

^{๒๑๗} พระอาจารย์ประเดิม โคมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๕๔ , หน้า ๒๔๕ - ๒๔๖.

^{๒๑๘} อภ. ส. ๓๔ / ๕๒๕ / ๒๑๒.

^{๒๑๙} พระอาจารย์ประเดิม โคมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๖๔ , หน้า ๒๔๘.

^{๒๒๐} อภ. ส. ๓๔ / ๕๒๖ / ๒๑๓.

ประกาศความเป็นชาย ทำให้มีเพศชายปรากฏอยู่เสมอ

รูป ๒ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ อิตถิถาวรรูป ๑ บุริสถาวรรูป ๑ เรียกว่า “ถาวรรูป” คือ เป็นรูปที่แสดงภาวะความเป็นหญิงหรือชายให้ปรากฏ โดยสังเกตได้จากรูปร่าง สันฐาน นิสัย และกิริยาอาการต่าง ๆ จากรูปเหล่านั้นเป็นเครื่องแสดงให้รู้ได้ว่าเป็นหญิงหรือเป็นชาย

๑๖) หทัยรูป รูปเป็นที่อาศัยอยู่ของมโนธาตุและมโนวิญญาณ คือ หทัยวัตถุ หัวใจอันเป็นที่อาศัยเกิดขึ้นของจิตและเจตสิก สามารถให้เกิดได้ทั้งความดีและความชั่วแก่สัตว์ทั้งหลาย หทัยรูปนี้ตั้งอยู่ในภายในก้อนเนื้อ ตั้งอยู่ระหว่างราวนมหรือต่ำกว่าเล็กน้อยในทรวงอกซีกซ้าย ก้อนเนื้อนี้เรียกว่า “หัวใจ” มีลักษณะสันฐานคล้ายดอกบัวตูมที่แกะกลีบออกแล้ว วางเอาปลายห้อยลง ผิวเนื้อข้างนอกเกลี้ยงเงลา แต่ภายในพูน เหมือนรังบัวขม ในเนื้อนั้นมีแอ่งขนาดเท่าเมล็ดบุนนาควางลงได้ ชุ่มด้วยโลหิตซึ่งมีอยู่ประมาณกึ่งพายมือ ณ ที่นี้เองเรียกว่า “หทัยวัตถุ” เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ สัตว์ทั้งหลายจะสร้างความดี (กุศล) และความชั่ว (อกุศล) ได้ก็ต่อจากอาศัยหทัยรูปนี้ทั้งสิ้น

โลหิต น้ำเลี้ยงหัวใจที่มีอยู่ในหทัยรูป มีสีแตกต่างกันตามจริตของคน คือ คนที่หนาได้ด้วยราคะจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะเป็นสีแดง คนที่หนาไปด้วยโทสะจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะเป็นสีดำ คนที่หนาไปด้วยโมหะจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีหม่นเหมือนน้ำล้างเนื้อ คนหนาไปด้วยวิทกจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีเหมือนน้ำเยื่อถั่วพู คนที่หนาไปด้วยสัทธาจริต น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีเหลืองอ่อนคล้ายดอกกรรณิกา คนที่หนาไปด้วยปัญญาจริต (พุทธิจริต) น้ำเลี้ยงหัวใจจะมีสีขาว^{๒๑}

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งกรรม เป็นต้น หทัยรูปก็อาศัยเกิดขึ้น เมื่อหทัยรูปเกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น ทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น รักษาจิตและเจตสิกเหล่านั้นให้ตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง คือ เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุและ มโนวิญญาณธาตุ

๑๗) ชีวิตินทรีย์รูป รูปที่รักษาหล่อเลี้ยงรูปที่เกิดพร้อมกับตน (สหชาตรูป) ให้ดำรงอยู่ได้ เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกกุหลาบ ให้สดชื่นดำรงอยู่ และรักษาธรรมชาติที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยตามสภาพของตน ให้ดำรงอยู่ เหมือนแม่นม คอยระวังรักษาทารกและตนเอง เมื่อสหชาตรูปและธรรมที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยแตกสลายไป ชีวิตรูปก็แตกสลายตามไปด้วย เพราะไม่มีธรรมที่ตนจะพึงรักษาให้เป็นไป เปรียบเหมือนเปลวประทีปที่ใส่น้ำมัน น้ำมัน หล่อเลี้ยง ย่อมดับไปฉะนั้น ชีวิตรูปนี้ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูปธรรมเป็นรูปที่อนุบาลรักษาสหชาตรูปธรรมและสัมปยุตตธรรมให้ดำรงอยู่^{๒๒}

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นอย่างสมส่วน ชีวิตรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ตามรักษาไว้ซึ่งรูปที่เกิดพร้อมด้วยให้ดำรงอยู่ได้ตลอดเวลาและรักษาไว้ได้ชั่วขณะที่ชีวิตรูปนั้นคงอยู่

๑๘) อาหารรูป รูปชนิดหนึ่ง หมายถึงอาหารของอาหารที่ซึมซาบเอิบ-อาบเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกายให้เป็นไปด้วยดี อันได้มาจากกวางฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ซึ่งเป็นรูปธรรมโดยเฉพาะ เมื่อบริโภคเข้าไปก็เกิดโอชา สามารถทำให้สหชาตรูปที่เกิดร่วมด้วยเจริญเติบโตเป็นอยู่ได้ คำว่า “อาหาร” มีทั้งอาหารที่เป็นรูปและเป็นนาม ท่านจำแนกประเภทของอาหารไว้ ๔ ประเภท คือ

๑. กวางฬิงการาหาร อาหาร คือ คำข้าว
๒. ผัสสหาร อาหาร คือ ผัสสะ

^{๒๑} พระอาจารย์ประเดิม โกมลิกฤษุ , อ้างแล้วเชิงอรรถที่ ๖๘ , หน้า ๒๕๑.

^{๒๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๗ / ๒๑๓.

๓. มโนสัญเจตนาอาหาร อาหาร คือ มโนสัญเจตนา

๔. วิญญาณาหาร อาหาร คือ วิญญาณ^{๒๒๓}

อาหารที่เรียกว่า “อาหารรูป” คือ อาหารชนิดที่จะต้องกลืนกิน เพื่อเลี้ยงร่างกายให้เติบโตเจริญขึ้น ที่เรียกว่า “กวจิการาหาร” เมื่อได้บริโภคอาหารคือข้าวแล้ว ก็เกิดโอชาชิมซาบเอิบอาบเข้าไปหล่อเลี้ยงทำให้รูปเจริญ มีหน้าที่บำรุงหล่อเลี้ยงอุดหนุนรูปกายให้เป็นไปอยู่และทรงอยู่ได้^{๒๒๔}

๑๙) อากาศธาตุ คือ ช่องว่างในร่างกาย ที่ขีดขึ้นอยู่ระหว่างรูปต่อรูป เป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถที่จะขีดเขียนได้ มีลักษณะแสดงให้เห็นประจักษ์ว่า รูปต่าง ๆ ก็ดี กลาปต่าง ๆ ก็ดี เท้าที่สามารถเรียกขานได้ กล่าวนามกันได้ เพราะมีอากาศธาตุขึ้นอยู่ ถ้าไม่มี อากาศธาตุขึ้นไว้ ก็ไม่สามารถที่จะเรียกขานกันตามรูปร่างลักษณะต่าง ๆ ได้ เพราะรูป เหล่านั้นจะติดกันไปหมดจนไม่สามารถจะแยกอะไรเป็นรูปอะไร เพราะแต่ละรูปไม่มีเขตแดนเป็นของตนเอง^{๒๒๕}

เมื่อมหาภูตรูปเกิดขึ้นแล้ว อากาศรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วมีลักษณะ ปริเฉทตัดขึ้นรูปต่อรูปไว้เป็นช่อง ๆ มีหน้าที่แสดงสัดส่วนของรูป ทำให้เกิดการจำแนกรูปออกเป็นตอน ๆ ได้ ดังนั้น อากาศธาตุก็คืออากาศเป็นที่กำหนดรูปว่า สูง ต่ำ กว้าง ยาว เป็นต้นนั่นเอง บางทีท่านก็เรียกว่า “ปริเฉทรูป” คือ ช่องว่างระหว่างรูปทั้ง ๒ เพื่อไม่ให้ติดต่อกัน^{๒๒๖}

๒๐) กายวิญญูติรูป รูปเคลื่อนไหวให้รู้ทางกาย ได้แก่ กิริยาที่ไหวไหวไหว หมายถึง อาการกิริยาทางกายที่แสดงออกเพื่อให้รู้ความหมาย เช่น พยักหน้ารับคำ สันศีรษะปฏิเสธ หรือความเคลื่อนไหวแห่งกาย มีการก้าวหน้าและถอยหลัง เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยวาโยธาตุผลักดันให้กายเคลื่อนไหวไป ไหวมา เรียกว่า “กายวิญญูติรูป” รูปที่แสดงออกให้รู้ความหมายทางกายมีอยู่ ๒ ชนิด คือ

๑. โภชนากายวิญญูติ แสดงให้รู้ซึ่งความหมายโดยจงใจ

๒. ปวัตตนากายวิญญูติ แสดงออกซึ่งกิริยาอาการเป็นไปของกายตามธรรมดาโดยไม่มีความจงใจ เช่น การกระพริบตา ขยับไหวกายเอง เป็นต้น^{๒๒๗}

เมื่อจิตตชวาโย ลมอันเกิดจากจิตสังจิตเกิดขึ้นแล้ว กายวิญญูติรูปก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วแสดงให้รู้ความหมาย เป็นผลทำให้กายเคลื่อนไหวไปตามเหตุของความต้องการเสมอ^{๒๒๘}

๒๑) วจิวินญูติรูป รูปที่ไหววจาแล้วพูดให้รู้ความหมายตามภาษาต่าง ๆ ได้แก่กิริยาที่ไหววจา คือ พูดได้ หมายถึง อาการแห่งวจาที่เปล่งออกให้รู้ความหมาย เช่น การเรียก หรือขานรับ เป็นต้น ซึ่งเกิดจากจิตสังให้เคลื่อนไหว โดยมีปฐวีธาตุธาตุดินกระทบกันช่วยทำให้เกิดเสียงขึ้น สำเร็จการ แสดงออกให้รู้ความหมายทางวจา

เมื่อจิตเป็นสมุฏฐานสั่งให้ปฐวีธาตุกระทบกับส่วนแข็ง เกิดเสียงขึ้นได้เบาบ้าง ดังบ้าง สุด

^{๒๒๓}ที่. ปา. ๑๑ / ๒๔๔ / ๒๔๐.

^{๒๒๔}อภี. ส. ๓๔ / ๕๓๘ / ๒๑๔.

^{๒๒๕}อภี. ส. ๓๔ / ๕๓๐ / ๒๑๓.

^{๒๒๖}อภี. วิ. ๓๕ / ๑๑๙ / ๑๐๕.

^{๒๒๗}พระอาจารย์ประเดิม โกมลโลกิขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๖๘ , หน้า ๒๖๖.

^{๒๒๘}อภี. ส. ๓๔ / ๕๒๘ / ๒๑๓.

แล้วแต่ว่าผัสสะนั้นเบาหรือหนัก ทำให้วิญญูติรูปเกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วเปล่งวาจาให้รู้ความหมาย ให้รู้เรื่องราวต่าง ๆ ตามต้องการ^{๒๒๙}

รูป ๒ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ กายวิญญูติรูป ๑ วิญญูติรูป ๑ เรียกว่า “วิญญูติรูป” หมายถึง รูปที่เคลื่อนไหวเพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้กันทางกายและวาจา เป็นธรรมชาติที่แสดงออกให้รู้ซึ่งความหมายอันเป็นกิริยาอาการหรือภาษาต่าง ๆ เช่น การไหวกาย และการพูดของคนทั้งหลาย เป็นต้น เป็นรูปที่มีความสำคัญมาก เพราะถ้าไม่มีวิญญูติรูปทั้ง ๒ นี้แล้ว เราก็ไม่สามารถที่จะรู้กิริยาอาการต่าง ๆ ที่แสดงออกมาได้เลย

๒๒) รูปลหุตา ความเบาแห่งรูป คือ รูปที่เบา เกิดขึ้นได้เพราะมีธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมเป็นปกติอย่างพอดีกัน ถ้าธาตุทั้ง ๔ ไม่สมดุลกันยิ่งหย่อนกว่ากัน ลหุตา รูปเบาที่เกิดขึ้นไม่ได้ จะทำให้รูปหนักไปเป็นครุธาตุ^{๒๓๐}

เมื่อธาตุทั้ง ๔ ประชุมกันอย่างสมดุล ลหุตา รูปเบาที่เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมแสดงลักษณะเบา สละสลวย ไม่หนัก มีหน้าที่ทำลายความหนักแห่งรูปให้บังเทา ทำให้เกิดความคล่องแคล่วว่องไว

๒๓) รูปมฤตา ความอ่อนสลวยแห่งรูป ได้แก่ความอ่อนโยนสุภาพ ไม่ใช่อ่อนแอ เมื่อธาตุที่ประชุมอยู่ในร่างกายมีสภาพปกติ รูปนั้นก็อ่อนโยนดี แต่เมื่อธาตุเกิดไม่ปกติขึ้น สภาพของรูปก็เปลี่ยนไปฉับพลัน เช่น เป็นแข็งกระด้าง เป็นต้น^{๒๓๑}

รูปที่อ่อนโยนเกิดขึ้น เพราะมหาภูตรูปเป็นปกติเป็นที่สบายเกิดขึ้นแล้ว รูปมฤตามีลักษณะไม่แข็งกระด้าง เกิดขึ้นมีหน้าที่ทำลายความกระด้างแห่งรูป เป็นผลให้ปรากฏโดยไม่มีความขัดข้องในกิริยาทั้งปวง

๒๔) รูปกัมมัฏญตา ความควรแก่การงานของรูป เมื่อสภาพของธาตุทั้ง ๔ ได้ประชุมกันเป็นปกติ อยู่ในสภาพที่เหมาะสมที่รูปกัมมัฏญตาจะเกิดขึ้น รูปกัมมัฏญตามีหน้าที่ทำลายความไม่ควรแก่การงาน เป็นผลให้เกิดกำลังดี ไม่เสียกำลังอยู่เสมอ ถ้าธาตุทั้ง ๔ ไม่ปกติ ความควรแก่การงานของรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๒๓๒}

รูป ๓ ชนิด ดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ รูปลหุตา ๑ รูปมฤตา ๑ และรูปกัมมัฏญตา ๑ เรียกว่า “วิการรูป” คือ รูปที่เป็นอาการของรูป (นิปผันนรูป) ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว เป็นรูปที่ไม่สภาวะลักษณะเป็นของตนเองโดยเฉพาะ

๒๕) อุปจยรูป รูปเกิด (ความรู้จักเติบโตขึ้น) คือ รูปที่เกิดขึ้นนับตั้งแต่อุปาทะขณะจิตตลอดจนเจริญเติบโตปรากฏเป็นรูปร่างลักษณะสมบูรณ์ ที่เรียกว่า “ชาติรูป” คือเริ่มตั้งแต่ตั้งครรภ์จนถึงมีอวัยวะครบบริบูรณ์^{๒๓๓}

สถานที่เกิดครั้งแรกของอุปจยรูปนี้ เรียกว่า “โยนิ” กำเนิดมี ๔ ประเภท คือ

^{๒๒๙} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๒๙ / ๒๑๓.

^{๒๓๐} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๑ / ๒๑๔.

^{๒๓๑} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๒ / ๒๑๔.

^{๒๓๒} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๓ / ๒๑๔.

^{๒๓๓} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๔ / ๒๑๔.

๑. **คพภเสยยก** เกิดในครรภ์ คือ อาศัยครรภ์มารดาเกิด เช่น เกิดเป็นมนุษย์ เป็นต้น
๒. **อนนทข** เกิดในไข่ คือ เกิดจากไข่ของสัตว์ต่าง ๆ เช่น เกิดเป็นนก เป็ด ไก่ เป็นต้น
๓. **ลัสเสทข** เกิดในถ้ำโคล คือ เกิดจากที่เปียกชื้น เช่น เกิดเป็นหนอน เป็นต้น
๔. **อุปปาติก** เกิดผลุดขึ้น คือ เกิดเป็นรูปสำเร็จ เช่น เกิดเป็นเทวดา เป็นต้น^{๒๓๔}

ท่านกล่าวว่า ความเกิดขึ้นในครรภ์เช่น มนุษย์เป็นต้นนี้ ต้องอยู่ในครรภ์มารดาตลอดเวลา ๔๒ สัปดาห์ หรือ ๙ เดือน ๒๔ วัน ซึ่งมีความเกิดขึ้นดังนี้ คือ

กลลสตตาท	ทรงอยู่ในสภาพหยดน้ำใส	๑	สัปดาห์
อพพทสตตาท	ทรงอยู่ในสภาพฟองน้ำ	๑	สัปดาห์
เปสิสตตาท	ทรงอยู่ในสภาพเมือกไข่	๑	สัปดาห์
ฆนสตตาท	ทรงอยู่ในสภาพเป็นก้อน	๑	สัปดาห์
ปสาขสตตาท	ทรงอยู่ในภาวะของปุ่มทั้ง ๕	๑	สัปดาห์
ปริปากสตตาท	ทรงอยู่ในระยะขยายตัวของปุ่มทั้ง ๕ คือ ศีรษะ แขน ขา	๕	สัปดาห์
จกขาทิสตตาท	อายุขณะทางตา หู จมูก ลิ้น เกิด	๑	สัปดาห์
ปริปากสตตาท	อายุขณะทั้ง ๔ อยู่ในระยะเจริญ	๓๐	สัปดาห์
เกสาทิสตตาท	โกฐฐาสะอันมีผมเป็นต้นเกิด	๑	สัปดาห์ ^{๒๓๕}

ดังมีพระพุทธรูปที่ตรัสถึงเรื่องกำเนิดของสัตว์ไว้ว่า

ปฐมัม กลลั โหติ กลลา โหติ อพพุท
 อพพุทา ชายเต เปสิ เปสิ นิพพตตตี ฆโน
 ฆนา ปสาขา ชายนติ เกสา โลมา นขาปี จ
 ยญจสส ภุณชติ มาตา อนนั ปานญจ โภชนั
 เตน โส ตตถ ยาเปติ มาตุกัจฉิคโคโต นโรติ”^{๒๓๖}

“รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะเกิดเป็นเปสิ จากเปสิเกิดเป็นฆนะ จากฆนะเกิดเป็น ๕ ปุ่ม (ปัญญาสาข) ต่อจากนั้น มีผมขน และเล็บ (เป็นต้น) เกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์ บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ก็ยังอึดภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น ๆ”

สรุปว่า เมื่อรูปที่กำลังจะเกิดมีขึ้น ย่อมเป็นเหตุให้อุปจยรูปเกิดขึ้น มีการเกิดขึ้นครั้งแรกเป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำการเกิดขึ้นแห่งรูป ยังผลให้มีรูปเกิดขึ้นอย่างบริบูรณ์

๒๖) สันตติรูป รูปเจริญ (ความสืบเนื่องกัน) คือ รูปที่เจริญสืบต่อจากอุปจยรูปอย่างไม่ขาดสาย โดยไม่เข้าไปตัดรอนรูปเก่า เจริญขึ้น เกิดขึ้นแทนรูปเก่า เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไป ขนใหม่ขึ้นมาแทน หรือ ความเป็นเด็กเล็กหายไป ความเป็นเด็กโตเกิดขึ้นมาแทน ความเป็นเด็กโตหายไป ความเป็นหนุ่มสาวเกิดขึ้นมาแทน เป็นต้น ความต่อเนื่องกันโดยไม่ทำลายตัดรอนรูปเก่าให้ปรากฏเช่นนี้ เรียกว่า “สันตติรูป”

^{๒๓๔} พระอาจารย์ประเดิม โคมโลภิกขุ , อ่างแล้วเชิงอรธที่ ๗๔ , หน้า ๒๘๒.

^{๒๓๕} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๘๒ - ๒๘๓.

^{๒๓๖} ส. ส. ๑๕ / ๘๐๓ / ๓๐๓.

คือ ความสืบเนื่องกันแห่งรูป ดังข้อความในพระอภิธรรมว่า “ความเกิดแห่งรูป อันใด อันนั้น เป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปสันตติ”^{๒๓๗}

๒๓) ขรตารูป รูปเสื่อม (ความรู้จักทรุดโทรม) เป็นลักษณะรูปที่แสดงถึงความคร่ำคร่า ทรุดโทรมแห่งรูป เป็นอาการที่เข้าไปตรอนสันตติไม่ให้เป็นไปด้วยดี เป็นข้าศึกต่อสันตติรูป ทำให้สันตติรูปปรากฏความเปลี่ยนแปลง เช่น ความแก่หง่อมแห่งรูป ความเหี่ยวย่นเป็นริ้วรอยแห่งผิวหนัง ความลดน้อยถอยเสื่อมแห่งเรียวแรง เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า สันตติรูปทำหน้าที่ของตนไม่ได้เต็มที่ หรือเสื่อมกำลังลง เป็นโอกาสให้ขรตารูปเกิดขึ้นทำให้รูปธรรมถึงความทรุดโทรมลงตามลำดับ ดังข้อความว่า

“ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความหง่อมแห่งอินทรีย์ แห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปขรตา”^{๒๓๘}

๒๔) อนิจจตารูป รูปดับ (ความไม่ยั่งยืน) คือ รูปที่ดับเพราะความไม่เที่ยงแท้ถาวร ตั้งอยู่ตามสภาพเดิมของตนไม่ได้ มีความปรากฏขึ้นแล้ว ย่อมมีความเสื่อมสลายแตกดับไปเป็นธรรมดา เพราะรูปธรรมนี้อาศัยเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยดับสลายไป รูปธรรมที่เกิดจากเหตุปัจจัยนั้นก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เป็นสภาพที่ต้องแตกสลายไป มีระยะเวลาอันน้อยมาก ไม่มีความเที่ยงแท้ถาวร เกิดขึ้นชั่ว อุปาทะ – ฐิติ – ภังคะเท่านั้น ความตั้งอยู่นานไม่ได้แห่งรูปชั้นที่ต้องดับไปนี้ เรียกว่า “อนิจจตารูป” ดังข้อความในพระอภิธรรมว่า “ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรธานแห่งรูปอันใด รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปอนิจจตา”^{๒๓๙}

รูป ๔ ชนิดดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ อุปัจจรูป ๑ สันตติรูป ๑ ขรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑ เรียกว่า “ลักษณรูป” คือ รูปที่เป็นลักษณะปรากฏของรูปทั้งปวง หมายถึง รูปที่มีกาลเป็นที่กำหนดในการชี้ขาด

^{๒๓๗} อภิ. ฐมม. ๓๔ / ๕๓๕ / ๒๑๔.

^{๒๓๘} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๖ / ๒๑๔.

^{๒๓๙} อภิ. ส. ๓๔ / ๕๓๗ / ๒๑๔.

๔.๖ นิพพานปรมัตถ์

๔.๖.๑ ความหมาย

นิพพาน เป็นธรรมชาติที่สงบจากรูปนาม (ขั้น ๕) เพราะฉะนั้นนิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด^{๒๔๐} เป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นอสังขตธรรม^{๒๔๑} ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ตณฺหาวานโต นิกฺขนฺตํ นิพฺพานํ^{๒๔๒}

ธรรมชาติได้พ้นจากตัณหาที่ชื่อว่าวานะ อันเป็นเครื่องร้อยรัดภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นิพพาน^{๒๔๓}

คำว่า “นิพพาน” เมื่อแยกศัพท์ออกแล้ว มีอยู่ ๒ บท คือ นิ + วาน นิ แปลว่า พ้น , วาน แปลว่า ตัณหาอันเป็นเครื่องร้อยรัด เมื่อรวม ๒ บทเข้าด้วยกันแล้วเป็น นีวาน แปลว่า “ธรรมอันพ้นแล้วจากตัณหาอันเป็นเครื่องร้อยรัด”

ดังมีวิเคราะห์ว่า “วินติ สลฺลิตฺติ วานํ” ธรรมชาติโดยย่อเป็นผู้เกี่ยวไว้ เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วานะ (ได้แก่ ตัณหา)

“วานโต นิกฺขนฺตฺติ นิพฺพานํ” ธรรมชาติโดยย่อพ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง คือ ตัณหา เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “นิพพาน”^{๒๔๔}

วานํ วุจฺจติ ตณฺหา. สา ตตฺถ นตฺถิ นิพฺพานํ. ที่ชื่อว่า นิพพาน เพราะอรธว่า เป็นที่ไม่มีตัณหา คือวานะ^{๒๔๕}

ความหมายต่างๆ ของนิพพาน

นิพพานมีหลายชื่อ แต่ละชื่อแสดงถึงคุณลักษณะต่าง ๆ ของนิพพานดังที่ท่านแสดงไว้ใน อคคัปปสาทสสูตร จตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย (๒๑/๓๔/๔๐) ดังนี้

๑. มตฺถนิมมทโน = ธรรมยังความเมาให้สร่าง คนธรรมดาที่ยังไม่ถึงนิพพานย่อมหลงใหลมัวเมาในขั้น ๕ ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ในลาภ ยศ สรรเสริญสุข ในกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นต้น แต่พระอรหันต์ผู้หมดอวิชชา โมหะ มิจฉาทิฏฐิแล้ว ย่อมหมดความมัวเมาในสิ่งเหล่านี้

๒. ปีปาสวินโย นิพพานเป็นธรรมกำจัดเสียซึ่งความกระหาย คนธรรมดาย่อมกระหาย ด้วยอำนาจ ตัณหา โลภะ อภิขมา ในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น แต่พระอรหันต์ผู้ถึงนิพพาน ย่อมสิ้นความกระหายเหล่านี้

๓. อาลยสมมุขาทโต นิพพานเป็นธรรมที่ถอนความอาลัยได้อย่างสิ้นเชิง บุคคลที่ย่อมมีความอาลัย ความหวง ความห่วงในเบญจขันธ์ ในกามคุณ ๕ ในอริหารมณ ในภพทั้ง ๓ ด้วยอำนาจอวิชชา ตัณหา อุปาทาน แต่พระอรหันต์ผู้ถึงนิพพานแล้วหมดความอาลัยในสิ่งเหล่านี้ได้อย่างสิ้นเชิง

^{๒๔๐} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๒/๖๒/๙๖

^{๒๔๑} ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘

^{๒๔๒} ขุ.ม.อ.(บาลี) ๗๙

^{๒๔๓} ดูรายละเอียด วิ.ม.หา.อ.(บาลี) ๑/๒๕๕ , ขุ.เถรี.อ.(บาลี)๑๒๑ , ขุ.อิติ.อ.(บาลี)๑๘๘

^{๒๔๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , อ้างแล้วเชิงบรรณที่ ๒๔ , หน้า ๑๗๔.

^{๒๔๕} (ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๔๖๘-๔๖๙/๓๓๖)

๔. วัฏฏุปัจจเฉโท นิพพานเป็นธรรมเป็นที่ตัดเสียซึ่งวัฏฏะ คนธรรมดาอย่าต้องเวียนเกิดเวียนตาย อยู่ในภพทั้ง ๓ ด้วยอำนาจองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ กิเลส กรรม วิบาก แต่พระอรหันต์ผู้ตัดวงจรแห่งชีวิต ได้ด้วยการทำลายตัวประกอบสำคัญคือ กิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ย่อมหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด

๕. ตณฺหุขโย นิพพานเป็นสถานที่สิ้นตัณหาทั้ง ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

๖. วิราโค นิพพานเป็นสภาพสิ้นความยินดีพอใจ คนธรรมดาเมื่อประสบกับอารมณ์ฝ่ายดีย่อมเกิดความยินดีความพอใจและความต้องการ พระอรหันต์ผู้ถึงนิพพานแล้วแม้เมื่อประสบอารมณ์ดีย่อมไม่ยินดีปรีดา ตื่นเต้นแต่อย่างใด

๗. นิโรธ นิพพานเป็นสภาพธรรมเป็นที่ดับสนิทโดยไม่มีส่วนเหลือ เป็นความดับทุกข์ที่มีความเกิดเป็นประธานพร้อมทั้งเหตุของทุกข์ คือ ตัณหาได้อย่างเด็ดขาด

วิเสสลักษณะของนิพพานมี ๓ ประการ คือ

สนฺติ ลกฺขณา	มีความสุขสงบจากเพลิงทุกข์ ^{๒๔๖} เป็นลักษณะ
อจฺจุต รสา	มีความไม่เคลื่อนไหว ^{๒๔๗} เป็นกิจ (สัมปตติรส)
อนิมิตฺต ปจฺจุปฺภูฏานา	ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจฺจุปฺภูฏานา (หรือ)	มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปทฺฏฐานํ น ลพฺภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็น ธรรมที่พ้นจาก เหตุจากปัจจัยทั้งปวง) ^{๒๔๘}

ในอภิธัมมัตถสังคหบาลีท่านกล่าวถึงนิพพานไว้ว่า

“ธรรมชาติที่ชื่อว่านิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหาที่เรียกว่า“วานะ” เพราะ ร้อยรัด คือ เย็บไว้ ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่าเป็นเครื่องดับไฟ มีไฟคือ รากะ เป็นต้นฯ”^{๒๔๙}

ดังนั้น นิพพานจึงมีลักษณะที่พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ผ่านการเกิดการตายมามากมายจนนับครั้งไม่ถ้วน จนไม่สามารถจะคำนวณได้ว่า เคยผ่านการเกิดการตายมาแล้วเท่าไร และจะต้องเกิดต้องตายในวันภพข้างหน้าอีกสักเท่าไร และไม่สามารถกำหนดได้ว่าจะสิ้นสุดการเกิดการตายเมื่อไร สิ่งที่ทำให้เป็นเช่นนี้ได้ก็เพราะอาศัยตัณหา คือความทะยานอยากในอารมณ์ต่าง ๆ นั่นเอง เป็นตัวเกี่ยวโยงสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไปจากความเกิดความตายไปได้ เพราะตัณหาจะเป็นตัวเกี่ยว สัตว์ทั้งหลายในภพเก่าให้ติดต่อกันกับภพใหม่เรื่อย ๆ ไป จนกว่าเราจะพัฒนาจิตให้เข้าถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็น ธรรมชาติที่พ้นแล้วจากตัณหาซึ่งเป็นเครื่องเกี่ยวโยงสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพนั้น

๔.๖.๒ ธรรมชาติของนิพพาน

นิพพาน เป็นนามธรรม แต่ไม่เป็นนามขันธ์ เพราะธรรมที่จะขึ้นชื่อว่าขันธ์ หรือที่จัดเป็นขันธ์ จะต้องมียลักษณะได้ ๑๑ อย่าง คือ

ขันธ์ เป็นได้ใน ๓ กาล คือ อดีตปัจจุบันและอนาคต ส่วนนิพพานพ้นจากกาล จึงไม่จัดเป็นขันธ์

ขันธ์ เป็นได้ทั้งภายใน และภายนอก ส่วนนิพพานเป็นธรรมภายนอกอย่างเดียว จึงไม่เป็นขันธ์

^{๒๔๖} ชุ.ม.อ.(บาลี)๑๗๗/๔๓๘ , ชุ.อ.ป.อ. (บาลี)๑/๕๐๔/๓๓๘

^{๒๔๗} ชุ.จ.อ.(บาลี)๕๕/๓๔

^{๒๔๘} ชุ.ป.ฎิ.(บาลี)๓๑/๑๐/๒๐

^{๒๔๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๘๘ , หน้า ๒๔ - ๒๕.

ชั้น มีทั้งหยาบ และละเอียด ส่วนนิพพานมีสภาวะละเอียดแต่อย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

ชั้น เป็นได้ทั้งเลว และประณีต ส่วนนิพพานเป็นปณีตแต่อย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

ชั้น เป็นได้ทั้งใกล้ และไกล ส่วนนิพพานเป็นไกลแต่อย่างเดียว จึงไม่เป็นชั้น

เมื่อ นิพพานไม่ใช่ชั้น จึงเรียกว่าเป็น ชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น และ นิพพานพ้นจากกาลทั้ง ๓ ด้วย จึงได้ชื่อว่าเป็น กาลวิมุตติ

จิต เจตสิก รูป นั้นเป็นสังขตธรรม เป็นธรรมที่ต้องมีปัจจัยมปรุงแต่ง จึงจะเกิดมี เกิดเป็นไปได้ คือ จะต้องม อารมณ วัตถุ มนสิการ มาประชุมมาปรุงแต่ง จึงจะเกิดจิตและเจตสิก กรรม จิต อุตุ อาหารมาประชุมปรุงแต่งจึงจะเกิดรูป

หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า นามชั้นนั้นเกิดจากอารมณ วัตถุ มนสิการ ส่วนรูปชั้นนั้นเกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร

๔.๖.๓ ไวพจน์ของนิพพาน

ชื่อและลักษณะต่าง ๆ ของนิพพาน

๑. อสงขต สภาพที่ไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่ง
๒. อนต ความเป็นที่สุดแห่งกิเลสต่าง ๆ
๓. สจจ เป็นความจริงที่มีอยู่โดยตัวของมันเอง
๔. ปาร เป็นฝั่งข้างโน้นที่มีแต่ความเกษม
๕. นิปุณ สภาพที่ละเอียดลึกซึ้ง
๖. สุทัทส เห็นได้ยากอย่างยิ่ง
๗. อชชชร ไม่รู้จักเสื่อมสูญ ไม่เสื่อมโทรม
๘. ชิว เป็นของตั้งมั่นอยู่ตลอดกาล
๙. อปโลกิต ไม่มีสิ่งใดทำลายได้
๑๐. อนิทสสน เห็นไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัส
๑๑. นิปปปญจ ปราศจากกิเลสมลทิน
๑๒. สนต สงบระงับกิเลสทั้งปวง
๑๓. อมต เป็นอมตธรรม
๑๔. ปณีต เป็นธรรมชาติประณีต
๑๕. สิว เป็นธรรมชาติที่มีแต่ความสุข
๑๖. เขม เป็นแดนเกษม
๑๗. ตณ्हกขย ปราศจากตัณหา
๑๘. อจจริย เป็นธรรมชาติน่าอัศจรรย์
๑๙. อพภูต เป็นธรรมชาติน่าประหลาดใจ
๒๐. อนีติก ปราศจากความเดือดร้อน
๒๑. อนีติกธมม ปราศจากความทุกข์
๒๒. อพยาปชฌ ปราศจากความเบียดเบียน
๒๓. นิพพาน ดับกิเลสและกองทุกข์ได้ทั้งหมด
๒๔. สุทธิ สะอาดบริสุทธิ์

๒๕. มุตติ	ความหลุดพ้นไปจากความทุกข์
๒๖. อนาลย	ไม่มีความอาลัย
๒๗. ทีป	เป็นเกาะที่พึ่งอันปลอดภัย
๒๘. เสด	เป็นธรรมที่เร้น
๒๙. ตาณ	เป็นธรรมเครื่องต้านทานต่ออันตราย
๓๐. สรณ	เป็นที่พึ่ง
๓๑. ปรยาน	เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด

(อสังขตสังยุตต์ นิทานวรรค สังยุตตนิกาย)

๔.๖.๔ ภาวะที่มีอยู่จริงของนิพพาน

๑) นิพพานเป็น ‘ธาตุ’ อย่างหนึ่ง

ทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ในจักรวาลทั้งสิ้นมีธาตุอยู่ ๗ ชนิดคือ

๑. ปฐวีธาตุ ธาตุดินหรือของแข็ง (solid)
๒. อาโปธาตุ ธาตุน้ำหรือของเหลว (liquid)
๓. วาโยธาตุ ธาตุลมหรือแก๊ส (gas)
๔. เตโชธาตุ ธาตุไฟหรือพลังงานความร้อน (heat energy)
๕. อากาศธาตุ ธาตุคือความว่างเปล่าหรืออวกาศ (space)
๖. วิญญาณธาตุ ธาตุรู้หรือพลังงานพิเศษที่รู้ได้ (mental energy)
๗. นิพพานธาตุ ธาตุคือนิพพาน (nirvana)

คำว่า ‘ธาตุ’ ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่มีอยู่ในจักรวาลสำหรับธาตุ ๔ เบื้องต้นได้อธิบายไว้ในหัวข้อเรื่อง ชั้นที่ ๕ อากาศธาตุ หมายถึง อวกาศ คือความว่างเปล่า ไม่มีสิ่งใดอยู่ภายใน ส่วนวิญญาณธาตุนั้น หมายถึง พลังจิตซึ่งเป็นพลังงานละเอียดยิ่งกว่าพลังงานอื่น ๆ นิพพานธาตุ ก็หมายถึง นิพพานซึ่งมีอยู่จริงในนิพพานนี้

๒) นิพพานธาตุไม่ใช่สิ่งใดในโลกนี้และโลกหน้า ไม่ใช่ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) ไม่ใช่อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) ไม่ใช่เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ไม่ใช่วาโยธาตุ (ธาตุลม) ไม่ใช่อากาศธาตุ ไม่ใช่วิญญาณ-ธาตุ ไม่ใช่มนธาตุ ไม่ใช่มนวิญญาณธาตุ ไม่ใช่อาภาสานัญจายตนะ (ความว่าง) ไม่ใช่ วิญญาณัญจายตนะ (ความรู้) ไม่ใช่ อากิญจัญจายตนะ (ความไม่มีอะไร) ไม่ใช่เนวสัญญานา-สัจญายตนะ (สัญญาที่สงบและประณีต) ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกอื่น ไม่ใช่ดวงจันทร์ ไม่ใช่ดวงอาทิตย์ ไม่มีการมา ไม่มีการไป ไม่มีการยืน ไม่มีการจุติ ไม่มีการเกิด หาที่ตั้งอาศัยไม่ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในนิพพานสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญจายตนะ เนวสัญญานา-สัจญายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์ และพระอาทิตย์ทั้งสอง ย่อมไม่มีในอายตนะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอย่ามโนกล่าวซึ่งอายตนะนั้นว่าเป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจุติ เป็นการอุบัติ อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอาารมณมิได้ นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์”^{๒๕๐}

^{๒๕๐} พุ. พุ. ๒๕ / ๑๕๘ / ๒๐๖.

๓) นิพพานเป็นปรมาตมธรรมที่มีอยู่จริง นิพพานเป็นวิสังขาร คือ ปราศจากสังขาร นิพพานเป็นอสังขตธรรม คือ ธรรมอันปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ อสังขตลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เกิด ๑ ไม่เปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ๑ ไม่แตกสลายดับไป ๑ **นิพพานเป็นธรรมชาติมีอยู่** เป็นอายตนะและอารมณ์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมชาตินั้นเป็นที่สิ้นสุด เป็นที่ดับทุกข์ ดังที่พระพุทธดำรัสที่ตรัสยืนยันว่านิพพานมีอยู่ไว้ในนิพพาน-สูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้วอันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้วจึงปรากฏ ฯ”^{๒๕๑}

“ความไม่หวั่นไหว...ย่อมไม่มีแก่ผู้อันค้นหาและทิวี่ไม่อาศัยเมื่อความ หวั่นไหวไม่มี ก็ย่อมมีปัสสัทธิ เมื่อมีปัสสัทธิ ก็ย่อมไม่มีความยินดีเมื่อไม่มีความยินดี ก็ย่อมไม่มีการมา การไป เมื่อไม่มีการมา การไป ก็ไม่มีการจุดและอุปบัติ เมื่อไม่มีการจุดและอุปบัติ โลกนี้ โลกหน้าก็ไม่มี ระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ ฯ”^{๒๕๒}

นิพพานสามารถค้นพบได้ในโลกคือร่างกายนี้ ดังพระพุทธดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสกับโรหิตัสสเทวบุตรว่า

“...เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งโลก ในอรรถภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและมีใจนี้เท่านั้น ฯ

ในกาลไหน ๆ ที่สุดแห่งโลก อันใคร ๆ ไม่พึงถึงด้วยการไปและการเปลื้องตนให้พ้นจากทุกข์ ย่อมไม่มีเพราะไม่ถึงที่สุดแห่งโลก เพราะฉะนั้นแล ท่านผู้รู้แจ้งโลก มีเมธาติถึงที่สุดแห่งโลก มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว เป็นผู้มืบาปอันสงบ รู้ที่สุดแห่งโลกแล้ว ย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า ฯ”^{๒๕๓}

๔) นิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ดังพระพุทธพจน์ว่า “คมภีโร จายัธมโม ทุทโทโส ทุรุษโโพ สนโต ปณิโต อตถกาวจโร นิบุโณ ปณติตเวทนีโย”^{๒๕๔}

แปลว่า “ธรรมนี้เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้โดยยาก รู้ตามได้โดยยาก เป็นของระงับ เป็นของประณีต ไม่เป็นที่เที่ยวไปแห่งวิตก เป็นของละเอียด เป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้แจ้ง”

๕) นิพพานธาตุเป็นธาตุอันสงบระงับอย่างยิ่ง เพราะปราศจากความทุกข์ที่เกิดจากตัณหาและราคะ ดังที่พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “เอตัง สนตัง เอตัง ปณิตัง ยทิทัง สพพสงขารสมโถ สพพูปธิปฏินิสสคโค ตณหกขโย วีราโค นิโรโธ นิพพานัง”^{๒๕๕}

^{๒๕๑} พุ. ขุ. ๒๕ / ๑๖๐ / ๒๐๗.

^{๒๕๒} พุ. ขุ. ๒๕ / ๑๖๑ / ๒๐๘.

^{๒๕๓} อัง. จตุกก. ๒๑ / ๔๕ / ๖๒.

^{๒๕๔} ม. มุ. ๑๒ / ๓๒๑ / ๓๒๓.

^{๒๕๕} สั. ม. ๑๙ / ๑๐๑๔ / ๒๙๘.

“ธรรมชาตินั้นสงบแล้ว ธรรมชาตินั้นประณีตแล้ว คือ ธรรมชาติที่เป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ปราศจากความกำหนัดเป็นที่ดับสนิท คือ นิพพาน”

๖) นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขที่เกิดจากความสิ้นทุกข์ไม่ใช่สุขแบบโลกียะทั่ว ๆ ไป เมื่อว่าโดยผลแล้วนิพพานคือความสิ้นทุกข์โดยประการทั้งปวง มีผลอย่างเดียว คือ สันติสุขหรือบรมสุข ดังพระพุทธดำรัสว่า “นิพพานํ ปรมํ สุขํ”^{๒๕๖} แปลว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” “นิพพานํ ปรมํ วทนตี พุทฺธา”^{๒๕๗} แปลว่า “พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมกล่าวว่านิพพานยอดเยี่ยม” และตั้งข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในคาถาธรรมบทว่า

“...ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี โทษเสมอด้วยโทสะ ไม่มี ทุกข์เช่นด้วยชั้น
ไม่มี สุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารเป็นทุกข์
อย่างยิ่ง บัณฑิตทราบเนื้อความนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมทำให้แจ้ง
ซึ่งนิพพาน เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ลากทั้งหลาย มีความไม่มี
โรคเป็นอย่างยิ่ง ทรัพย์มีความสันโดษเป็นอย่างยิ่ง ญาติทั้งหลายมี
ความคุ้นเคยเป็นอย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๒๕๘}

๗) นิพพานเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุด ประเสริฐกว่าสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในปสาทสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี มีประมาณเท่าใด วิราคะ คือ
ธรรมเป็นที่บรรเทาความเมา นำเสียซึ่งความระหวย ถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย ตัดซึ่งวิภวภู
สิ้นไปแห่งตัณหา สิ้นกำหนด ดับ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังขตธรรม
และอสังขตธรรมเหล่านั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใด เลื่อมใสในวิราคธรรม ชน
เหล่านั้น ชื่อว่าเลื่อมใสในธรรมอันเลิศ ก็ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอัน
เลิศ ฯ”^{๒๕๙}

๘) นิพพานเป็นปรมัตถธรรมที่ปราศจากตัณหาและอุปาทาน เป็นธรรมชาติอันตัณหา
อุปาทานและภิกขุเข้ายึดถือไม่ได้เพราะกำจัดอวิชชาเสียได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว อวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ในกาลนั้น
ภิกษุนั้นก็ไม่ทำกรรมเป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ทำกรรมเป็นอเนนุชา เพราะสํารอก
อวิชชาเสีย เพราะมีอวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ทำเมื่อไม่คิด ก็ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่
ถือมั่น ก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปรินิพพานเฉพาะตน ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้น
แล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี
ภิกษุนั้นถ้าเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า สุขเวทนานั้นไม่เที่ยง อันตนไม่ยึดถือแล้วด้วยตัณหา
อันตนไม่เพติดเพลินแล้วด้วยตัณหา ถ้าเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า ทุกขเวทนานั้นไม่

^{๒๕๖} ม. ม. ๑๓ / ๒๘๗ / ๒๘๑.

^{๒๕๗} ที. มหา. ๑๐ / ๕๔ / ๕๗.

^{๒๕๘} พุ. ธ. ๒๕ / ๒๕ / ๔๒.

^{๒๕๙} พุ. อิติ. ๒๕ / ๒๗๐ / ๒๙๘.

เที่ยง อันตนไม่ยึดถือแล้วด้วยตัณหา อันตนไม่เพิลิตเพิลินแล้วด้วยตัณหา ถ้าเสวยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า อทุกขมสุขเวทนานั้นไม่เที่ยง อันตนไม่ยึดถือแล้วด้วยตัณหา อันตนไม่เพิลิตเพิลินแล้วด้วยตัณหา ภิกษุณั้นถ้าเสวยสุขเวทนาจักว้างใจเฉยเสวยไป ถ้าเสวยทุกขเวทนาจักว้างใจเฉยเสวยไป ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา จักว้างใจเฉยเสวยไป ภิกษุณั้นเมื่อเสวยเวทนาที่ปรากฏทางกาย ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่ปรากฏทางกาย เมื่อเสวยเวทนาที่ปรากฏทางชีวิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่ปรากฏทางชีวิต รู้ชัดว่า เวทนาทั้งปวงอันตัณหา ไม่เพิลิตเพิลินแล้ว จักเป็นของเย็น สรรีธาตุจักเหลืออยู่ในโลกนี้เท่านั้น เบื้องหน้าตั้งแต่สิ้นชีวิต เพราะความแตกแห่งกาย ฯ”^{๒๖๐}

๙) นิพพานเป็นปรมาตมธรรมที่พ้นจากรูปและอรูปรจากสุขและทุกข์ที่มีอยู่ในโลก ดังพระพุทธดำรัสว่า “ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อมไม่มี ก็เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่า เป็นมุนีเพราะรู้ (สัจจะ ๔) รู้แล้วด้วยตน เมื่อนั้น พราหมณ์ย่อมหลุดพ้นจากรูปและอรูปร จากสุขและทุกข์ ฯ”^{๒๖๑}

๑๐) นิพพานคือธรรมที่พ้นไปจากเหตุและผล อริสัจเป็นธรรมที่ประกอบไปด้วยเหตุและผล ส่วนพระนิพพาน คือ ธรรมที่พ้นไปจากเหตุผล เปรียบเทียบเช่น การเดินทางไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง การเดินทางคือเหตุ การถึงคือผล แต่สถานที่ถึงนั้นไม่ใช่เหตุไม่ใช่ผล

ในอภิธัมมัตถสังคหบาลี ท่านได้แสดงลักษณะของพระนิพพานไว้ ๔ ประการ คือ

“ปทมจตุตมจจนต์ อสงขตมณุตตริ
นิพพานมิตี ภาสนติ วามุตตา มหเสโย ฯ”^{๒๖๒}

“พระมหเสเจ้าทั้งหลาย (ผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่) ผู้พ้นแล้วจากตัณหาชื่อว่า วานะ (ตัณหาเครื่องร้อยรัด) ย่อมตรัสเรียกบทอันไม่มีจติ อันล่วงเสียซึ่งที่สุด อันปัจจัยอะไร ๆ ประดังไม่ได้ อันยอดเยี่ยมว่า นิพพาน ดังนี้ ฯ”

๔.๖.๕ ลักษณะของนิพพาน

สภาวะธรรมที่เรียกว่า จิต เจตสิก และรูป ๓ ประการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เป็นสังขตธรรม เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจแห่งการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ส่วนลักษณะของสิ่งที่มีอยู่จริงอย่างปรมาตม (ปรมาตมสัจจะ) ประเภทที่ ๔ คือ นิพพาน เป็น อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย เป็นปรมาตมธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง และเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ฝ่ายเถรวาท

ลักษณะของนิพพานเป็นสิ่งที่ยากในการอธิบาย เพราะนิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้งเป็นลักษณะของธรรมที่เป็นโลกุตระคือพ้นจากวิสัยของโลกแห่งปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสและถูกครอบงำไปด้วยอวิชชา นิพพานเป็นธรรมอันบุคคลผู้ยังไม่ได้บรรลุ ยังไม่ได้เข้าถึง ไม่สามารถจะรู้และเข้าใจนิพพานนั้นได้อย่างถ่อง

^{๒๖๐} ส. น. ๑๖ / ๑๙๒ / ๙๑.

^{๒๖๑} พ. อุ. ๒๕ / ๕๐ / ๘๕.

^{๒๖๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุณที่ ๙๐ , หน้า ๒๙๐.

แท้ได้เลย เพราะนิพพานเป็นสภาพธรรมที่บุคคลใด ๆ จะคิดคาดคะเนเอา อนุমানเอาไม่ได้ทั้งสิ้น นอกจากว่าจะแสดงไปตามที่ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้เท่านั้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในนิพพานสูตรว่า

“ฐานะที่บุคคลเห็นได้ยากชื่อว่านิพพาน ไม่มีตัณหา นิพพานนั้นเป็นธรรมจริงแท้ ไม่เห็นได้โดยง่ายเลย ตัณหาอันบุคคลแทงตลอดแล้ว กิเลสเครื่องกังวลย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้รู้ ผู้เห็นอยู่ ฯ”^{๒๖๓}

ดังนั้น นิพพานจึงไม่เหมือนสิ่งใดในโลกที่มนุษย์ปุถุชนเคยเห็น ความจริงใคร ๆ ก็คาดคะเนได้ แต่ไม่มีการคาดคะเนของใครถูก นิพพานมีอยู่ แต่ก็ไม่ได้อยู่อย่างที่ปุถุชนเข้าใจ นิพพานเป็นภาวะที่ผู้ทำลายกิเลสทำลายอวิชชาแล้วเท่านั้นจึงจะรู้และ เข้าใจภาวะของนิพพานว่าเป็นเช่นไร และผู้ที่บรรลุถึงนิพพานแล้วก็อธิบายให้คนอื่นเข้าใจอย่างที่ท่านเองรู้และเข้าใจไม่ได้ เพราะความจำกัดของภาษา นิพพานอยู่เหนือภาษาสมมติบัญญัติทั้งหลายที่มนุษย์ใช้พูดกัน การที่ผู้บรรลุนิพพานแล้วจะอธิบายได้ก็เป็นเพียงอุปมาเปรียบเทียบกับให้ฟังเท่านั้นว่ามีลักษณะเป็นเช่นไร แต่ถึงจะอธิบายอย่างไรสิ่งที่อธิบายก็ไม่ใช่นิพพานแท้เสียทีเดียว เหมือนกับอธิบายเรื่องสีต่าง ๆ ให้คนมีจักษุบอดแต่กำเนิดฟังนั่นเอง อธิบายเปรียบเทียบกับอย่างไรก็คงจะเข้าใจเรื่องสีไม่ได้ สุดท้ายสีที่คนมีจักษุบอดเข้าใจกับสีที่เราต้องการให้เขาเข้าใจมันคนละอย่างกัน เช่นเดียวกัน นิพพานผู้บรรลุถึงก็อธิบายให้คนที่ยังไม่บรรลุฟังให้เข้าใจอย่างที่ท่านเองเข้าใจ อย่างที่ท่านเองรู้นั้นยากมาก ดังนั้น ปุถุชนจะเข้าใจนิพพานได้อย่างแจ่มแจ้งจะต้องลงมือปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างจริงจังและบรรลุนิพพานด้วยตนเองเท่านั้น เพราะนิพพานเป็นของเฉพาะตน บรรลุแทนกันไม่ได้ เหมือนทานข้าวจะทานให้อิ่มแทนกันไม่ได้ ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสกับขานุสโสณิพราหมณ์ในนิพพุตสูตรว่า

“...คูรพราหมณ์ ในเมื่อบุคคลนี้เสวยธรรมเป็นที่สิ้นราคะอันไม่มีส่วนเหลือ เสวยธรรมเป็นที่สิ้นโทสะอันไม่มีส่วนเหลือ เสวยธรรมเป็นที่สิ้นโมหะอันไม่มีส่วนเหลือ นิพพานย่อมเป็นคุณชาติอันผู้ได้บรรลุจะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ดังได้กล่าวมาแล้วแล ฯ”^{๒๖๔}

นิพพานเป็นธรรมอันลึกซึ้ง เป็นของเฉพาะตนก็จริง แต่ก็มีข้อความที่แสดงถึงลักษณะของนิพพานและยืนยันถึงความมีอยู่ของนิพพานในเชิงอุปมาเปรียบเทียบ ซึ่งมีปรากฏอยู่มากมายในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท จะนำมาแสดงไว้ในที่นี้แต่พอสังเขปเท่านั้น ดังนี้

นิพพานเป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริงในระดับปรมาณอสัจจะ มีลักษณะสงบระงับอย่างยิ่ง มีความสุขอย่างประณีต อันเกิดจากการดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง นิพพานเป็นอสังขต-ธรรมและเป็นวิสังขาร เพราะไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง นิพพานไม่ใช่สิ่งใดในโลกนี้ และไม่ใช่สิ่งใด ๆ ในจักรวาล ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนั้น ไม่ใช่สสาร ไม่ใช่พลังงาน รับรู้ทางประสาทสัมผัสไม่ได้ ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ไม่มีเหตุปัจจัย ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการทำลาย ไม่ได้ประกอบขึ้นมาจากสิ่งใด ไม่มีที่ตั้งอาศัย นิพพานไม่มีความพร่อง นิพพานเป็นธรรมธาตุที่มีอยู่ แต่ภาวะของนิพพานไม่สามารถอธิบายได้ จะอธิบายได้ก็เป็นเพียงการอุปมาอุปมัยเปรียบเทียบกับเท่านั้น ดังที่พระนาคเสนทูลถวายวิสาขนาเรื่องรูปพรรณสัณฐานหรือขนาดของนิพพานแก่พระเจ้ามิลินท์ว่า

^{๒๖๓} พุ. ขุ. ๒๕ / ๑๕๙ / ๒๐๗.

^{๒๖๔} อง. ติก. ๒๐ / ๔๙๕ / ๒๐๒.

“อாதมภาพแสดงถวายเช่นนั้นไม่ได้ เพราะพระนิพพานไม่มีตัวตน ไม่มีเหตุปัจจัย อย่างเดียวกับผู้ที่ถูกถามว่าปลาในทะเลมีเท่าไร แล้วตอบไม่ได้ฉะนั้น แต่อாதมภาพย่อมแสดงคุณแห่งพระนิพพานถวายได้โดยอุปมา...พระนิพพานเปรียบเหมือนดอกบัว คือ ธรรมดา ดอกบัวน้ำไม่ติดอยู่ได้ ฉันทใด พระนิพพานก็ไม่มีกิเลสติดอยู่ ฉันทนั้นแล พระนิพพานเปรียบเหมือนน้ำ อธิบายว่า น้ำเป็นของเย็นดับเสียซึ่งความร้อนกระวนกระวาย ฉันทใด พระนิพพานก็เป็นของเย็นดับความกระวนกระวายที่เกิดจากกิเลสเสียได้ฉันทนั้น อนึ่งน้ำเป็นของบำบัดความระหายเสียได้ พระนิพพานก็ดับความดิ้นรนทะเยอทะยานเสียได้ เช่นเดียวกัน...พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณแห่งทะเล อธิบายว่า คุณแห่งทะเลมี ๔ คือ ๑. เป็นที่ไม่มีมีซากศพ พระนิพพานก็เป็นที่ไม่มีมีซากศพ คือ กิเลส ๒. ทะเลเป็นที่กว้างขวาง ไม่มีฝั่งเป็นที่กำหนด ไม่เต็มด้วยน้ำที่ไหลมา ฉันทใด พระนิพพานก็เป็นที่กว้างขวาง ไม่มีฝั่ง ไม่เต็มไปด้วยหมู่มสัตว์ฉันทนั้นเหมือนกัน ๓. ทะเลเป็นที่อยู่ของฝูงภูต พระนิพพานก็เป็นที่อยู่ของพระชีนาสพเช่นเดียวกัน ๔. ทะเลเป็นที่เบิกบานด้วยระลอกคลื่น ฉันทใด พระนิพพานก็เบิกบานด้วยวิชาและวิมุติฉันทนั้นเหมือนกัน...พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณของยอดภูเขา อธิบายว่า ยอดภูเขาอย่างมีคุณ ๕ อย่าง คือ ๑. เป็นที่สูง ๒. เป็นที่ไม่ ห้วนไหว ๓. เป็นที่ยากที่จะขึ้นได้ ๔. พืชพรรณงอกขึ้นไม่ได้ ๕. พ้นจากความยินดีร้ายทุกอย่าง พระนิพพานก็มีคุณเช่นเดียวกับยอดภูเขานี้แล”^{๒๖๕}

และพระนาคเสนทูลถวายวิสัยชานาเรื่องที่ตั้งแห่งนิพพานว่าไม่มีที่ตั้งเปรียบเหมือนไฟว่า

“พระนิพพานมีอยู่ แต่ที่ตั้งแห่งพระนิพพานไม่มี อาทมภาพจะเปรียบเทียบถวาย ธรรมดาไฟตามปกติไม่ปรากฏว่าตั้งอยู่ที่ไหน แต่เมื่อบุคคลเอาไม้มาสีกันเข้า ไฟก็เกิดขึ้นขึ้นได้ ฉันทใด แม้พระนิพพานก็ฉันทนั้นเหมือนกัน คือ ไม่ปรากฏว่ามีที่ตั้ง แต่เมื่อบุคคลพยายามบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาให้แก่กล้าแล้ว พระนิพพานก็เกิดขึ้นได้เช่นไฟนั้นแล”^{๒๖๖}

คำว่านิพพานเป็นสุขอย่างยิ่งนั้น บางคนอาจจะมองไปว่าเมื่อนิพพานไม่มีความสุขอย่างโลก ๆ ไม่มีหนัง ไม่มีละครหรือไม่มีความสนุกสนานอะไรแล้วก็ไม่น่าปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานเลย ความรู้สึกเช่นนี้คงเกิดขึ้นกับมนุษย์ปุถุชนผู้ยังเคยชินอยู่กับความสุขอย่างโลก ๆ แล้วเอาความรู้สึกนั้นไปตัดสินพระนิพพาน ท่านอุปมาเหมือนหนอนที่กินจุจาระเอรีดอ่อย ถ้าเอาความชินของหนอนมาวัด มันก็จะเห็นเป็นว่า ในที่ใดไม่มีจุจาระให้มันกิน ในที่นั้นก็คงไม่มีความสุข หรือสุนัขชอบกินซากศพ ชอบคลุกเกลือกอยู่กับสิ่งของเน่า ๆ ถ้าเอาความเคยชินของสุนัขมาวัดแล้ว มันก็จะเห็นว่าซากศพนั้นดีที่สุดในแล้ว มันกลับเห็นว่าการที่มนุษย์มาหลงดมน้ำอบนั้นเป็นการโง่ เราลองเอาน้ำหอมให้มันดม มันจะเบนจมูกหนีทันที แต่ถ้ามันถอยใจให้สูงมากขึ้นกว่านั้น มันจะเห็นได้ว่า ความสุขที่มันหลงยึดติดอยู่นั้น เป็นของต่ำช้าและน่ารังเกียจสำหรับมนุษย์ ในหมู่มนุษย์เองก็เช่นเดียวกัน บางคนจะเถลไถลให้พระนิพพานดี ก็ต่อเมื่อมีความสุขอย่างที่เราเคยประสบในโลกมนุษย์ ถ้านิพพานไม่ใช่ความสุขอย่างที่เราเคยชินก็ไม่อยากที่จะเข้าถึงความสุขเช่นนั้น ทำให้ปิดโอกาสที่จะเข้าไปสู่ประตูแห่งพระนิพพาน ฉะนั้น จึงควรศึกษาพระนิพพานด้วยใจที่สูงแล้วจะเข้าใจว่าพระนิพพานนั้นเป็นความสุขสงบประณีตยิ่งนัก ยากที่จะหาความสุขอื่นใดเสมอเหมือนได้ เหมือนกับ

^{๒๖๕} กรมศิลปากร, ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖), หน้า ๒๙๐ - ๒๙๔.

^{๒๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๖.

ตอนเราเป็นเด็ก ชอบเล่นตุ๊กตาหรือเล่นขายของ พอโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ก็รู้สึกหัวเราะเยาะเด็ก ๆ ที่เล่นตุ๊กตาเล่นขายของว่าไม่น่าสนุกตรงไหนเลย^{๒๖๗}

ลักษณะของนิพพานดังกล่าวมาแล้วนั้นมันมีต่าง ๆ มากมายยากที่จะสรุปได้ว่านิพพานคืออะไรกันแน่ เพราะนิพพานเป็นโลกุตตรธรรม ไม่เหมือนและไม่ใช่อะไรในโลกที่เราจะเปรียบเทียบอุปมาให้เหมือนได้ แต่ก็พอสรุปได้ว่า นิพพานนั้นมีลักษณะสงบสุขที่เกิดขึ้นจากการดับกิเลสและกองทุกข์อย่างเดี่ยวเท่านั้น

๔.๖.๖ ประเภทของนิพพาน

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แบ่งประเภทของนิพพานออกเป็นหลายนัย คือ แบ่งเป็น ๑ ประเภทบ้าง ๒ ประเภทบ้าง ๓ ประเภทบ้าง ตามลักษณะอาการและบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ดังนี้

นิพพาน ๑ ประเภท เมื่อว่าโดยสภาวะก็มีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ ลักษณะแห่งความสงบ หมายถึง สงบจากกิเลสและอาสวะทั้งปวง

นิพพาน ๒ ประเภท เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุ หรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ก็จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง ดับกิเลสได้แล้ว แต่ยังมีเบญจขันธ์อยู่

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง ดับกิเลสได้แล้วและดับเบญจขันธ์ด้วย

ดังข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีว่า “ตเถตฺ สภาวโต เอกวิธมปิ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เจติ ทิวธิ โหติ การณปริเยน ฯ”^{๒๖๘}

นิพพานนั้นนั่นแล โดยสภาพแม้มีอย่างเดียว โดยปริยายแห่งเหตุมี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ ฯ”

นิพพานซึ่งมีสันติลักษณะอย่างเดียวนั้น เมื่อก้าวโดยปริยายแห่งเหตุ คือ เหตุที่ดับกิเลสอย่างหนึ่ง เหตุที่ดับอุปาทานขันธ์อย่างหนึ่ง จึงมี ๒ ประเภท คือ

๑) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือ นิพพานธาตุดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์อันกรรมและกิเลสมีต้นเหตุเป็นต้นเข้าไปยึดถือโดยความเป็นผลยังเหลืออยู่ หมายความว่า การดับกิเลสแต่ยังมีอุปาทานขันธ์เหลืออยู่ คำว่าอุปาทานขันธ์ในที่นี้ หมายถึงขันธ์คือร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยอุปาทานเก่ายังมีอยู่ หรือยังไม่ตาย เพราะสัตว์ย่อมเกิดด้วยอุปาทาน ถ้าไม่มีอุปาทานจะไม่มีเกิดอุปาทานขันธ์ คือ กัมมชรูป วิปากจิตและเจตสิก

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในธาตุสูตรแสดงถึงสอุปาทิเสสนิพพานไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ ๒ ประการเป็นไฉน คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต-ชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพ

^{๒๖๗} สุชีโวภิกขุ , **หลักพระพุทธศาสนา** (คู่มือผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนา) , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มัทมามกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๐๐) , หน้า ๗๔.

^{๒๖๘} มัทมามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , **อังกแล้วเชิงอรรถที่ ๑๐๗** , หน้า ๒๘๘.

นี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนี้ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังเสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะความที่อินทรีย์ ๕ เหล่าใดเป็นธรรมชาติไม่บุบสลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ของเธอยังตั้งอยู่นั้นเทียว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะของภิกษุนี้ นี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ”^{๒๖๙}

๒) **อุปาทิเสสนิพพานธาตุ** คือ นิพพานธาตุอันกรรมและกิเลสมีต้นกำเนิดไม่เข้าไปยึดถือ โดยความเป็นผล หมายความว่า การดับกิเลสพร้อมทั้งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ ไม่มีเหลือ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในธาตุสูตรที่แสดงถึงอุปาทิเสสนิพพานธาตุไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตชีณาสพออยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลง ภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบเวทนาทั้งปวงในอิตถาพนี้แหละของภิกษุนี้ เป็นธรรมชาติอันกิเลสทั้งหลายมีต้นกำเนิดให้เปลือกล้มได้แล้ว จัก (ดับ) เย็น ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า อุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล ฯ”^{๒๗๐}

อุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นการดับกิเลสพร้อมทั้งเบญจขันธ์ จิตและเจตสิกธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้อีก ดังข้อความที่พระอรุทธเถระกล่าวไว้ว่า

“...พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุ ผู้ไม่มีต้นกำเนิดเป็นเครื่องทำใจให้หวั่นไหว ทรงทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ คือ เสด็จออกจากจุดตถกถาแล้วจึงจะเสด็จปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคทรงอดกลั้นเวทนา ด้วยพระหฤทัยอันเบิกบาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคผู้เป็นดวงประทีปของชาวโลกกับทั้งเทวโลก เสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน ความพิเศษแห่งพระหฤทัยได้มีขึ้นแล้ว บัดนี้ธรรมเหล่านี้ อันมีสัมผัสเป็นที่ ๕ ของพระมหามุนีได้สิ้นสุดลงแล้ว ในเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้วจิตและเจตสิกธรรมเหล่าอื่นจักไม่มีอีกต่อไป”^{๒๗๑}

นิพพาน ๓ ประเภท ว่าโดยความต่างแห่งอาการ มี ๓ ประเภท คือ

๑. **สุญญตนิพพาน** ดับกิเลสด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้ มองเห็นความว่าง

๒. **อนิมิตตนิพพาน** ดับกิเลสด้วยเห็นอนิจจังแล้วถอนนิมิตได้

๓. **อัปป์นิตตนิพพาน** ดับกิเลสด้วยเห็นทุกข์แล้วถอนความปรารถนาได้

ดังข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมมัตถกถาสังคหบาลีว่า “ตถา สุญญตํ อนิมิตตํ อပ္ป์นิตตญเจติ ติวริธํ โหติ อาการเภทน ฯ”^{๒๗๒}

“อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยความต่างแห่งอาการ มี ๓ อย่าง คือ สุญญตตะ ๑ อนิมิตตะ

๑ อัปป์นิตตะ ๑ ฯ”

^{๒๖๙} พุ. พุ. ๒๕ / ๒๒๒ / ๒๕๘.

^{๒๗๐} พุ. พุ. ๒๕ / ๒๒๒ / ๒๕๘.

^{๒๗๑} พุ. เถร. ๒๖ / ๓๙๓ / ๓๙๒.

^{๒๗๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ , อ่างแล้วเชิงอรุทธที่ ๑๑๑ , หน้า ๒๘๘.

นิพพาน ซึ่งมีธาตุดับกิเลสและดับทุกข์อย่างเดียวนั้น เมื่อก้าวโดยอาการที่จะเข้าถึงพระนิพพานแล้ว นิพพานก็มีอยู่ ๓ ประเภท คือ

๑. สุกุญฺญตนิพพาน คือ นิพพาน (ดับ) เพราะเป็นธรรมชาติที่ว่างจากราคะ โทสะ โมหะ หรือว่างจากสังขารทั้งปวง โดยอารมณ์และสัมปโยค คือ เป็นการสูญสิ้นจากกิเลสและอุปาทานชั้นหยาบ อารมณ์ของอริยมรรคที่เกิดขึ้นต่อจากกุฎฐานคามินีวิปัสสนา อันรู้อนัตต-ลักษณะของรูปและนามที่กำลังเกิดดับ ซึ่งบังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อมีคณญาณได้เข้าถึงสุกุกุญฺญต-นิพพานแล้ว ต่อจากนั้นโดยไม่มีอะไรขึ้นในระหว่าง ผลญาณก็เกิดขึ้นที่ ได้สุกุกุญฺญตนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่ออริยผลเกิดขึ้นแล้ว ๒ - ๓ ขณะ ต่อจากนั้นเมื่อปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติ ก็เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนมีญาณเกิดขึ้นเห็นรูปนามเกิดดับ มีอนัตตลักษณะไม่ใช่ตน เพราะไม่มีอำนาจจะบังคับบัญชาได้ จนถึงที่สุดผลญาณเกิดขึ้นประกอบผลจิตแจ้งชัดในสุกุกุญฺญต-นิพพานแล้ว ก็เข้าอยู่ในผลสมาบัตินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิและอิच्छิฐานเป็นบรมสุข ถ้าหากว่าการถึงสุกุกุญฺญตนิพพานนี้เป็นการถึงด้วยอหัตตมรรคจิตแล้ว การพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแห่งอหัตตมรรคจิตนั้น เรียกว่า สุกุกุญฺญตวิโมกข์ คือ พ้นด้วยการสูญสิ้นกิเลสเด็ดขาด

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายถึงสุกุกุญฺญตวิโมกข์ไว้ว่า

“สุกุกุญฺญตวิโมกข์เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตน และจากสิ่งทีเนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำ ความยึดมั่นในนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้นจึงเป็นวิโมกข์ว่างเปล่า นี้เป็นสุกุกุญฺญตวิโมกข์ ฯ”^{๒๗๓}

๒. อนิมิตตนิพพาน คือ นิพพาน (ดับ) เพราะเว้นจากนิमित มีราคะ เป็นต้น โดยอาการอย่างนั้น ได้แก่ เพราะหาราคะ โทสะ โมหะ เป็นนิमितเครื่องหมายมิได้ เป็นธรรม-ชาติที่ไม่มีนิमित คือ สังขารทั้งปวง ได้แก่ ไม่มีนิमितเครื่องหมายรูปร่างสัณฐานต่าง ๆ คือ รูปนามเป็นต้น เป็นอารมณ์ของอริยมรรค ที่เกิดขึ้นต่อจากกุฎฐานคามินีวิปัสสนาที่มีญาณเห็นอนิจจลักษณะ คือ ลักษณะของรูปนามที่กำลังเกิดดับ ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ เมื่อมีคณญาณได้อนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว โดยไม่มีระหว่างขั้นผลญาณอันประกอบด้วยผลจิตก็เกิดขึ้นเอาอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์ทันที เมื่ออริยผลเกิดขึ้น ๒ - ๓ ขณะ แล้วดับลง ต่อจากนั้นปัจจเวกขณญาณก็พิจารณามรรค ผล นิพพาน จนมีญาณเกิดขึ้น เห็นรูปนามเกิดดับ เป็นอนิจจลักษณะ มีลักษณะไม่เที่ยงจนถึงที่สุด คือ ผลญาณเกิดขึ้นประกอบด้วยผลจิตแจ้งในอนิมิตตนิพพานแล้ว ก็เข้าอยู่ในผลสมาบัตินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิและอิच्छิฐาน เป็นบรมสุข ถ้าหากการบรรลุอนิมิตตนิพพานนี้ เป็นการบรรลุด้วยอหัตตมคคจิตแล้วไซ้ การพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงด้วยอหัตตมคคจิตนั้น เรียกว่า “อนิมิตตวิโมกข์” คือ พ้นด้วยการไม่มีนิमितเครื่องหมาย

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายถึงอนิมิตตวิโมกข์ไว้ว่า “อนิมิตตวิโมกข์เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตนและจากสิ่งทีเนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำเครื่องกำหนดหมายในนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้นจึงเป็นวิโมกข์ไม่มีเครื่องกำหนดหมายนี้ เป็นอนิมิตตวิโมกข์ ฯ”^{๒๗๔}

๓. อัปปณฺหิตนิพพาน คือ นิพพาน (ดับ) เพราะไม่มีที่ตั้ง คือ สังขารทั้งปวง ได้แก่ เพราะหาราคะ โทสะ โมหะ เป็นปณฺหิต คือ ที่ตั้งมิได้ ได้แก่ เป็นที่ตั้งแห่งความปรารถนาด้วยโลภะ เพราะ

^{๒๗๓} พุ. ปฎิ. ๓๑ / ๔๗๐ / ๓๕๔.

^{๒๗๔} พุ. ปฎิ. ๓๑ / ๔๗๐ / ๓๕๔.

นิพพานย่อมกำจัดอำนาจตัณหา คือความอยากหรือความปรารถนาด้วยอำนาจโลภะ โทสะ และโมหะให้ปราศจากไปได้ เพราะเป็นคุณชาติกำจัดความอยากเสียได้ ฉะนั้นจึงชื่อนิพพานอันตัณหาเป็นปณิธิไม่ได้ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอริยมรรคที่เกิดขึ้นต่อจากภูฏฐานคามินิวิปัสสนา มีญาณเห็นทุกขลักษณะ คือ ลักษณะของรูปธรรมและนามธรรมที่กำลังเกิดดับอยู่เป็นทุกข์ ทนได้ยาก ทนอยู่ไม่ได้ เพราะอาศัยบุพพาทิการในกาลก่อน ซึ่งแรงด้วยสมาธิแก่กล้าเป็นปัจจัยส่ง เมื่อมคคญาณได้อัปปนิหิตนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว โดยไม่มีระหว่างขึ้น ผลญาณอันประกอบด้วยผลจิตดวงใดดวงหนึ่งก็เกิดขึ้น เอาอัปปนิหิตนิพพานเป็นอารมณ์ทันทีเมื่ออริยผลเกิดขึ้น ๒ - ๓ ขณะแล้วดับไป ต่อจากนั้น ปัจจเวกขณญาณก็พิจารณาพรรค ผล นิพพานและกิเลสที่เหลือ ตามสมควรแก่ภาวะของผลที่ได้มา ต่อจากนั้น เมื่อปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติ ก็เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนมีญาณเกิดขึ้นเห็นรูปนามเกิดดับเป็นทุกขลักษณะ มีลักษณะเป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ จนถึงที่สุด คือ ผลญาณเกิดขึ้นประกอบด้วยจิตแจ้งในอัปปนิหิตนิพพานแล้ว ก็เข้าอยู่ในผลสมาบัตินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิและอธิษฐานเป็นบรมสุข ถ้าหากการบรรลุอัปปนิหิตนิพพานนี้ เป็นการบรรลุด้วยอหัตถมคคแล้ว การพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิงด้วยอหัตถมคคจิตนั้น เรียกว่า “อัปปนิหิต-วิโมกข์” คือพ้นด้วยหาคะ โทสะ และโมหะเป็นที่ตั้งมิได้^{๒๗๕}

ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายถึงอัปปนิหิตวิโมกข์ไว้ว่า “อัปปนิหิตวิโมกข์เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า นามรูปนี้ว่างจากความเป็นตัวตน และจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน เธอย่อมไม่ทำความปรารถนาในนามรูปนั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์ของภิกษุนั้นจึงเป็นวิโมกข์ไม่มีความปรารถนา นี่เป็นอัปปนิหิตวิโมกข์ ฯ”^{๒๗๖}

คำว่า “วิโมกข์” หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลส เป็นไวพจน์คือเป็นคำสำหรับเรียกแทนพระนิพพาน วิโมกข์ มี ๓ ประเภท คือ

๑. สุธัญญวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้ มองเห็นความว่าง
๒. อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิมิตได้
๓. อัปปนิหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาได้^{๒๗๗}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงลักษณะของบุคคลผู้ได้บรรลุวิโมกข์ทั้ง ๓ ประเภทไว้ว่า

“ความเร่าร้อนย่อมไม่มีแก่ผู้ที่มีทางไกลอันถึงแล้ว ผู้มีความโศกปราศไปแล้ว ผู้พ้นวิเศษแล้วในธรรมทั้งปวง ผู้มีกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวงอันละได้แล้ว ท่านผู้มีสติย่อมชวนชวาย ท่านย่อมไม่ยินดีในที่อยู่ ท่านละความห่วงใยเสีย เหมือนหงส์สละเปลือกตมไป ฉะนั้น ชนเหล่าใดไม่มีการสังสมมีโทษอันกำหนดแล้ว มีสุทธวิโมกข์และอนิมิตตวิโมกข์เป็นโคจร คติของชนเหล่านั้น รู้ได้โดยยาก เหมือนคติฝูงนกในอากาศ ฉะนั้น ภิกษุใดมีอาสวะสิ้นแล้ว อันตัณหาและทิวี่ไม่อาศัยแล้วในอาหาร มีสุทธวิโมกข์และอนิมิตตวิโมกข์เป็นโคจร รอยเท้าของภิกษุนั้นไปตามได้โดยยากเหมือนรอยเท้าของฝูงนกในอากาศ ฉะนั้น อินทรีย์ของภิกษุใดถึงความสงบระงับ เหมือนม้าอันนายสารถีฝึกดีแล้ว แม้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมรักใคร่ต่อภิกษุนั้น ผู้มีมานะอันละได้แล้ว หาอาสวะมิได้ ผู้คงที่ ภิกษุผู้มีอา

^{๒๗๕} พระอาจารย์ประเดิม (โกมลโลกขุ) , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๑๑๕ , หน้า ๓๐๙ - ๓๑๓.

^{๒๗๖} พุ. ปฏิ. ๓๑ / ๔๗๐ / ๓๕๔.

^{๒๗๗} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) , อ่างแล้วเชิงอรรถที่ ๔๑ , หน้า ๒๘๑.

สวะสิ้นแล้วมีใจเสมอด้วยแผ่นดิน ผู้คงที่ เปรียบดังเสาเขื่อน มีวัตรดีปราศจากกิเลสเพียงดัง
เปือกตม ผ่องใส เหมือนห้วงน้ำที่ปราศจากเปือกตมมีน้ำใส ย่อมไม่พิโรธ สงสาร
ทั้งหลายย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้คงที่ มีอาสวะสิ้นแล้ว เช่นนั้น ใจ วาจา และกายกรรมของภิกษุผู้
ชฌาสพนั้น ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ สงบระงับ คงที่ เป็นธรรมชาติสงบแล้ว นรชน
ใดไม่เชื่อต่อผู้อื่น รู้นิพพานอันปัจฉิมอะไร ๆ ทำไม่ได้ ผู้ตัดที่ต่อมีโอกาสอันจัดแล้ว มี
ความหวังอันคลายแล้ว นรชนนั้นแลเป็นบุรุษผู้สูงสุด พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมอยู่ในที่ใด คือ
บ้านหรือป่า ที่ลุ่มหรือที่ดอน ที่นั้นเป็นภาคพื้นอันบุคคลพึงรื่นรมย์ ชนไม่ยินดีในป่าเหล่าใด
ป่าเหล่านั้น ควรรื่นรมย์ ผู้มีราคะไปปราศแล้วทั้งหลาย จักยินดีในป่าเห็นปานนั้น
เพราะว่าท่านไม่ใช่ผู้แสวงหากาม ฯ”^{๒๗๘}

๔.๖.๗ นิพพานและปรินิพพาน

คำว่า นิพพาน เป็นชื่อของผลสำเร็จทางจิตของพระอรหันต์ดังที่กล่าวมาแล้วแต่อีกความหมาย
หนึ่ง นิพพาน หมายถึง สภาพซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับ วัฏฏะ มีอยู่เป็นอิสระเหนือวัฏฏะ

คำว่า ปรินิพพานนั้น ถ้าเป็นกริยาหมายถึงการดับขันธ (ตาย) ของพระอรหันต์ ในปัจจุบันกาลท่าน
ใช้ศัพท์ว่า “ปรินิพพุติ = ย่อมปรินิพพาน” ในอดีตกาลใช้ศัพท์ว่า “ปริ- นิพพายี = ปรินิพพานแล้ว” ตาม
ศัพท์แปลว่า ดับรอบ คือดับอย่างสมบูรณ์ ดับอย่างสิ้นเชิงไม่มีอะไรเหลือ พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ แม้จิตใจ
ของท่านจะถึงนิพพาน แต่ร่างกายและจิตใจ (ขันธ ๕) ยังมีอยู่ จึงยังไม่ “ปรินิพพาน” เมื่อท่าน “ตายลง” ขันธ
๕ ดับลง จึงเรียกว่าปรินิพพาน

พระอรหันต์ปรินิพพานแล้วอะไรเกิดขึ้น ?

พระอรหันต์ที่ถึงนิพพานแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่นั้น ไม่มีข้อน่าสงสัยมากนัก แต่หลังจากพระอรหันต์
ปรินิพพานไปแล้วอะไรเกิดขึ้น นี่เป็นปัญหาที่ถกเถียงกันอยู่ในหมู่ชาวพุทธ ถ้าจะแบ่งชาวพุทธออกเป็นพวก
ตามมติเกี่ยวกับนิพพาน จะได้ ๓ พวก ดังต่อไปนี้

๑. พวกเห็นว่าพระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว จิตอันบริสุทธิ์ยังคงเป็นดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ล่องลอย
เสวยวิมุตติสุขอยู่ตลอดกาลไม่มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีแต่ความสงบสุขชั่วนิรันดร

มตินี้ขัดกับหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา คือหลักอนัตตา เพราะถ้าวิญญาณยังล่องลอยอยู่ ยัง
มีเอกภาพในตัว ก็เท่ากับเป็นอัตตา ซึ่งขัดกับหลักที่ว่า “ธรรมทั้งปวง” (รวมทั้งนิพพาน) เป็นอนัตตา

๒. อีกพวกหนึ่ง มีความเห็นว่า พระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว สูญไปอย่างสิ้นเชิง ไม่มีจิตหรือ
วิญญาณใด ๆ เหลืออยู่เลย เป็นการสูญอย่างสมบูรณ์ เพราะความหมดสิ้นแห่งเหตุปัจจัย คือกิเลสและกรรม

มตินี้ มีลักษณะเป็นอุจเฉททิฎฐิ คือความเห็นที่ขาดสูญ แต่ก็มีพระพุทธพจน์ในที่มาบางแห่ง
รับรองเช่น “นิพพานํ ปรมํ สุขญํ นิพพานเป็นสภาพสูญอย่างยิ่ง” ดังนี้ ฉะนั้น มตินี้จึงควรได้รับการพิจารณา
อย่างรอบคอบ

๓. อีกพวกหนึ่ง มีความเห็นว่า นิพพานเป็นสภาวะธรรมอันหนึ่งซึ่งมีอยู่เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานก็
หมายความว่า วิญญาณหรือจิตของพระอรหันต์ได้เข้าร่วมกับนิพพาน กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับนิพพานนั้น
โดยไม่มีเอกลักษณ์ ส่วนใด ๆ เหลืออยู่เลย แบบเดียวกับหยดน้ำฝน ที่ตกลงไปรวมกับมหาสมุทรแยกกันไม่
ออก

^{๒๗๘} พุ. พุ. ๒๕ / ๑๗ / ๒๗.

มตินี้มีลักษณะคล้ายกับมติเวทานตะของศาสนาฮินดูที่ว่า ในโลกนี้มีวิญญาณสากล เรียกว่า “ปรมาตมัน” เมื่อวิญญาณส่วนบุคคล (อาตมัน) สิ้นอวิชชา มีความสะอาดบริสุทธิ์แล้วก็เข้าร่วมเป็นหนึ่งในวิญญาณสากลนั้น มตินี้ก็มีส่วนที่ควรได้รับการพิจารณาเหมือนกัน

นิพพานมีอยู่หรือไม่ ?

นิพพานมีอยู่จริง พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันความมีอยู่ของนิพพานไว้ใน อุตทานแห่ง ขุททกนิกาย (๒๕/๑๕๙/๑๗๖) ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายมีสภาวะอันหนึ่งซึ่งไม่มีความเกิด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่าไม่มีสภาวะอันไม่มีความเกิด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งนี้ การออกไปจากสภาวะอันมีความเกิด มีเบื้องต้น มีผู้สร้าง มีปัจจัยปรุงแต่งนี้ก็ไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเนื่องจากมีสภาวะอันไม่มีความเกิด ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง การออกไปจากสภาวะอันมีความเกิด มีเบื้องต้น มีผู้สร้าง มีปัจจัยปรุงแต่งนี้จึงมีได้”

นิพพานประเสริฐกว่าความสุขในสวรรค์

แม้ความเป็นอยู่ในสวรรค์จะประกอบไปด้วยความสุข แต่สวรรค์ก็เป็นสภาพไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน^{๒๗๙} (อยมปิ สคโค อนิจโจ อหตุโว)^{๒๘๐} อายุของเทวดานั้นยาวนาน พรหมบางองค์ถึงกับเข้าใจเอาเองว่าการเป็นพรหมไม่มีวันตาย อยู่เป็นนิรันดร์ เที่ยงแท้ ไม่ต้องไปเวียนว่ายตายเกิดอีก ดังปรากฏในพกสูตร พกพรหมทูลกับพระพุทธเจ้าว่า “ฐานะแห่งพรหมนี้เที่ยงยั่งยืน ติดต่อกัน คงที่ มีความไม่เคลื่อนเป็นธรรมดา ไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ อนึ่ง เครื่องสลัดออก (จากทุกข์) อันยิ่งยงอันนอกจากฐานะแห่งพรหมนี้ไม่มี”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพกพรหมดังนี้ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พกพรหมถึงความโง่เขลาแล้วหนอ พกพรหมถึงความโง่เขลาแล้วหนอ” แล้วตรัสว่า “พกพรหม ท่านสำคัญอายุใตวายุวกก็อายุนั้นสั้น ไม่ยาวเลย พรหม เรารู้อายุ ๑๐๐,๐๐๐ นิรัพพุท^{๒๘๑} ของท่านได้ดี”^{๒๘๒}

ในอนรุทธสูตร พระอนรุทธะได้สั่งสอนเทวดาชั้นดาวดึงส์องค์หนึ่งชื่อชาลิณี เคยเป็นภรรยาเก่าของท่านพระอนรุทธะ มีข้อความว่า

“เทวดาผู้เขลา ท่านไม่รู้แจ้งถ้อยคำ ของพระอรหันต์ทั้งหลายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบระงับสังขารเหล่านั้น เป็นความสุข บัดนี้ การกลับไปอยู่ในสวรรค์ของเราไม่มีอีกต่อไป ตัณหาจุติตายายในหมู่เทพของเรา ไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป”^{๒๘๓}

^{๒๗๙} ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐๐.

^{๒๘๐} ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๒.

^{๒๘๑} ๒๐ อัพพุทธรก เป็น ๑ นิรัพพุทธรก ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑.

^{๒๘๒} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๗๐/๒๐๐.

^{๒๘๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๖/๓๒๘.